

M. AUERBACH i K. DĄBROWSKI

DISCE LATINE

PODRĘCZNIK DO NAUKI ŁACINY
DLA IV KLASY GIMNAZJALNEJ

LWÓW

WYDAWNICTWO ZAKŁADU NARODOVÉCO IMIENIA OSSOLIŃSKICH

M. AUERBACH i K. DĄBROWSKI

DISCE LATINE

PODREČZNIK DO NAUKI ŁACINY
DLA IV KLASY GIMNAZJALNEJ

CENA ZŁ. 1.60

WRAZ ZE ZNACZKIEM NA TOWARZYSTWO POPIERANIA BUDOWY
PUBLICZNYCH SZKÓŁ POWSZECHNYCH

LWÓW

WYDAWNICTWO ZAKŁADU NARODOWEGO IMIENIA OSSOLIŃSKICH
1 9 3 6

WSZELKIE PRAWA ZASTRZEŻONE

23.862

489/36

Z DRUKARNI ZAKŁADU NARODOWEGO IMIENIA OSSOLIŃSKICH
POD ZARZĄDEM ADAMA WIERZBICKIEGO

<http://rcin.org.pl>

1 5 7 9
**DISCE PVER LATINE EGO
TE FACIAM MOŚCIPANE**

INSTYTUT
BADAŃ LITERACKICH PAN
BIBLIOTEKA

00-330 Warszawa, ul. Nowy Świat 72

Tel. 26-58-63

<http://rcin.org.pl>

Spis rzeczy

a) Czytanka łacińska

A) Bellum Punicum secundum

	Str.
I. De Hannibale (Liv. XXI 4)	1
II. De pugna ad Trebiam commissa (Liv. XXI 53—56)	2
III. De pugna ad lacum Trasumennum commissa (Liv. XXII 4—6)	5
IV. De pugna Cannensi (Liv. XXII 44—47, 49)	8
V. De pugna ad Metaurum facta (Liv. XXVII 45—49, 51,11)	12

B) De legibus agrariis

VI. De legibus agrariis antiquissimis (Liv. II 41, 42, 48, III 1)	15
VII. Leges Liciniae Sextiae (Liv. VI 34, 35, 42)	17
VIII. De Gracchorum legibus agrariis (Periöchae Liv. librorum LVIII—LXI)	20

C) Civis Romanus sum

IX. De iure dicendo (Digesta I, II 2, 14 sq)	21
X. M. Tullii Ciceronis Actionis in Verrem secundae liber V (139, 140, 143, 150, 158—163, 166, 170—172)	22
XI. M. Tullii Ciceronis Pro A. Licinio Archia poeta oratio (3—11, 19—21, 23—27, 31)	26

D) De coniuratione Catilinae

XII. C. Sallustii Crispi De coniuratione Catilinae (5, 14, 15—17, 23—25, 26—29, 31)	31
XIII. M. Tullii Ciceronis In Catilinam oratio I (1—6, 8—10, 13—18; 22—23, 25—33)	34
XIV. Bellum Catilinae (C. Sallustii Crispi De coniuratione Catilinae 31,7—9. — P. Annii Flori Epitöma II 12)	40

E) Ovidii et Tibulli carmina selecta

XV. Quid sibi poeta optet (Tibull. I 40)	42
XVI. Cornuti dies natalis (Tibull. II 2)	42

XVII. Ovidius de vita sua (Ovid. Tristium IV 10)	43
XVIII. Fabūla de Narcisso (Ovid. Metamorphoseon III 407 sq) . . .	44
XIX. Latona colonos Lycios in ranas mutat (Ovid. Metamorphoseon VI 340 sq)	46
XX. De Daedālo et Icāro (Ovid. Metamorphoseon VIII 173 sq) . .	47
XXI. De Orpheo et Eurydicā (Ovid. Metamorphoseon X 8 sq) . .	49
XXII. De Fabiorum ad Cremēram interitū (Ovid. Fastorum II 193 sq)	50

Dodatek: Najważniejsze wiadomości o heksametrze i pentametrze. 53

b) Czytanka polska

1. Bitwa pod Kannami (L. Piotrowicz, Dzieje rzymskie, str. 225 nn)	59
2. Zanik drobnej własności rolnej w Italji (L. Piotrowicz, Dzieje rzymskie, str. 313 nn.)	62
3. Grakchowie (według Plutarcha)	67
4. Krasomówcza działalność Cycerona: a) Pierwsze kroki. b) U szczytu sławy. c) Fortuna kołem się toczy. d) U schyłku żywota. (Według K. Morawskiego, Historia literatury rzymskiej za rzeczypospolitej)	76
5. Mowa Cezara w senacie w sprawie ukarania uwięzionych towarzyszy Katyliny. (Sallustjusz, Spisek Katyliny, rozdział 51)	89
6. Sądownictwo nowożytne a Cycero (T. Zieliński, Cicero im Wandel der Jahrhunderte, rozdział 20.)	94
7. Rozkwit literatury w epoce Augusta: a) Proza historyczna (Liwjusz), (według K. Morawskiego, Historia literatury rzymskiej za cesarstwa: od Augusta do czasów Hadryana); b) Poezja (Tibullus, Owidjusz), (według K. Morawskiego, Historia literatury rzymskiej za cesarza Augusta: Owidjusz i elegicy)	97
8. Niobe (wyjątek z Metamorfoz Owidjusza w przekładzie Brunona hr. Kicińskiego)	104
9. Pomona (wyjątek z Metamorfoz Owidjusza w przekładzie Brunona hr. Kicińskiego)	112

Spis rycin

Stefan Batory i mały Chodkiewicz (rysunek Stanisława Matusiaka)	
Rycina tytułowa	III
Hannibal (Neapol, Muzeum Narodowe)	1
Plan bitwy nad Trebją (według Piotrowicza, Dzieje rzymskie, Trzaska-Ewert-Michalski)	4
Widok jeziora Trazumeńskiego (według Piotrowicza)	6
Plan bitwy nad jeziorem Trazumeńskim (według Piotrowicza) . . .	7
Widok Kann (według Piotrowicza)	8
Miecz galijski (według Mużika i Perschinki, Kunst u. Leben im Altertum)	9

	Str.
Miecz hiszpański (według Mużika i Perschinki)	9
Plan bitwy nad Metaurem (według: Des Titus Livius Römische Geschichte, Auswahl aus der dritten Dekade. Fügner-Heraeus, Lipsk, Teubner)	14
Denar, odnoszący się do śmierci Tyberjusza Grakcha (według Piotrowicza)	20
Kamieniołomy w Syrakuzach (według Mużika i Perschinki)	23
Cieśnina Mesyńska (według Piotrowicza)	24
Więzienie (carcer), zwane Tullianum (według Piotrowicza)	40
Tullianum, część dolna (według Piotrowicza)	41
Narcyz (Malowidło ściennie pompejańskie, według Pfuhla Malerei... der Griechen, Monachjum, Bruckmann. Neapol, Muzeum Narodowe)	45
Wedal i Ikar (Malowidło ściennie pompejańskie, dziś w Neapolu; według Baumgartena-Polanda-Wagnera: Die hellenistisch-römische Kultur)	48
Orfeusz i Eurydyka (Neapol)	50
Widok rzeki Kremery (według Piotrowicza)	51
Plan sytuacyjny bitwy pod Kannami (według Piotrowicza)	60
Cycero (Londyn, Apsley House)	77
Pompejusz (Kopenhaga, Zbiory Ny-Carlsberg)	84
Cezar (Neapol)	85
Marek Antonjusz (Florencja, Uffizi)	86
Oktawjan (Rzym, Muzeum Watykańskie)	87
Cycero (Rzym, Muzeum Watykańskie)	97
Syn Nioby, przerażony śmiercią braci (Florencja, Uffizi)	108
Córka Nioby, uciekająca do matki (Florencja, Uffizi)	109
Córka Nioby, zraniona strzałą (Rzeźba znaleziona w Rzymie w ogrodach Sallustjusza w r. 1907. Rzym, Muzeum Termów)	110
Niobe tuli najmłodszą córkę (Florencja, Uffizi)	111
Wilczyca (Rzym, Muzeum Kapitołińskie)	114
Mapy:	
Plan Rzymu	
Italja	
Imperium Romanum	
Grecja	

A) Bellum Punicum secundum

I. De Hannibale

„Nam quis nescit primam esse historiae legem, ne quid falsi dicere audeat? Deinde ne quid veri non audeat“. (Cicero).

(Liv. XXI. c. 4).

- 1 4. Missus Hannibal in
Hispaniam primo statim
adventu omnem exercitum
2 in se convertit. Hamilcā-
rem iuvenem redditum si-
bi veteres milites credere,
eundem vigorem in vultu
vimque in oculis, habitum
oris lineamentaue intueri.
Dein brevi effecit, ut pater
in se minimum momentum
ad favorem conciliandum
3 esset. Numquam ingenium
idem ad res diversissimas,
parendum atque imperan-
dum, habilis fuit. Itaque
haud facile discerneres,
utrum imperatori an exer-
citus carior esset; neque
4 Hasdrubal alium quem-
quam praeficere malle, ubi
quid fortiter ac strenue
agendum esset, neque milites alio duce plus confidere aut audere.
5 Plurimum audaciae ad pericula capessenda, plurimum consilii

inter ipsa pericūla erat. Nullo labore aut corpus fatigari aut animus vinci poterat. Caloris ac frigōris patientia par; cibi potionisque desiderio naturali, non voluptate modus finitus; vigiliarum somnique nec die nec nocte discriminata tempora; id, quod gerendis rebus superesset, quieti datum; ea neque molli strato neque silentio accersita; multi saepe militari sagūlo opertum humi iacentem inter custodias stationesque militum conspexerunt. Vestibus nihil inter aequales excellens; arma atque equi conspiciebantur. Equitum peditumque idem longe primus erat; princeps in proelium ibat, ultimus conserto proelio excedebat.

Has tantas viri virtutes ingentia vitia aequabant: inhumana crudelitas, perfidia plus quam Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus deum metus, nullum ius iurandum, nulla religio. Cum hac indole virtutum atque vitiorum triennio sub Hasdrubale imperatore meruit nulla re, quae agenda videndaque magno futuro duci esset, praetermissa.

II. De pugna ad Trebiam commissa

Bellum maxime omnium memorabile, quae umquam gesta sunt, quod Hannibale duce Carthaginenses cum populo Romano gessere. (Livius).

(Liv. XXI. c. 53 — 56).

53. Hannibal cum speraret propinquum certamen et speculatores Galli paratos pugnae esse Romanos rettulissent, locum insidiis circumspectare coepit.

54. Erat in medio rivus praealtis utrimque clausus ripis et circa obsitus palustribus herbis et virgultis vepribusque. Quem ubi equites quoque tegendo satis latebrosum locum circumvectus ipse oculis perlustravit, „Hic erit locus — Magoni fratri ait — quem teneas; delige centenos viros ex omni pedite atque equite, cum quibus ad me vigilia prima venias; nunc corpora curare tempus est“. Mox cum delectis Mago aderat. „Robora virorum cerno — inquit Hannibal — sed uti numero etiam, non animis modo valeatis, singuli vobis novenos ex turmis manipulisque vestri similes eligite. Mago locum monstrabit, quem insideatis; hostem caecum ad has belli artes habetis“.

Ita Mago cum mille equitibus, mille peditibus dimissus.

Hannibal prima luce Numidas equites transgressos Trebiam flumen obequitare iubet hostium portis iaculandoque in stationes

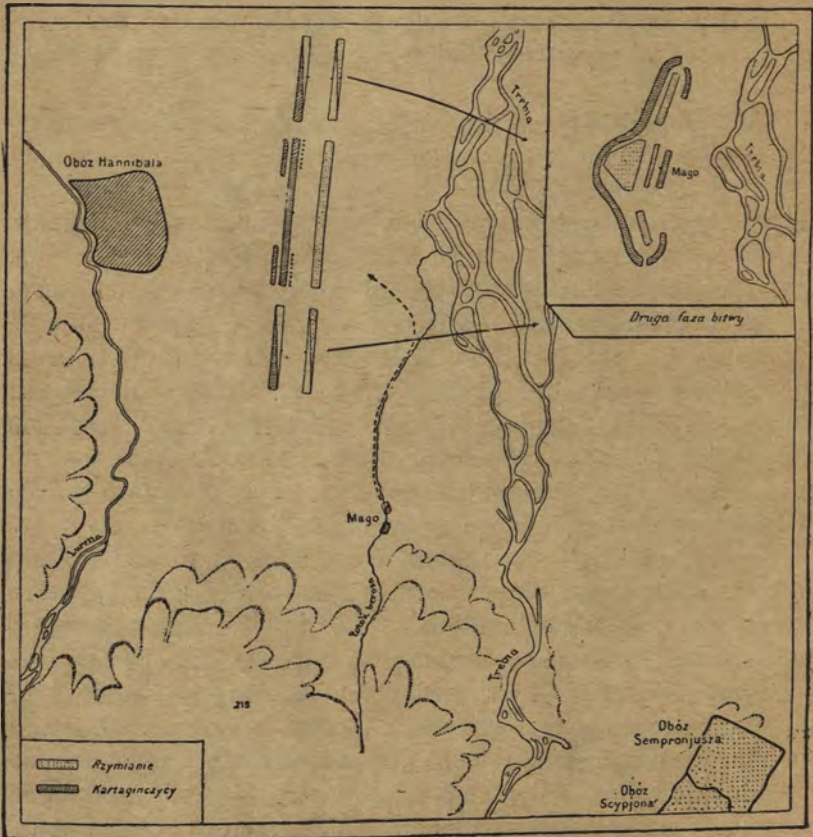
elicere ad pugnam hostem, iniecto deinde certamine cedendo
sensim citra flumen pertrahere. Haec mandata Numidis, ceteris
ducibus peditum equitumque praeceptum, ut prandere omnes
iuberent, armatos deinde instratisque equis signum exspectare.

Sempronius consul ad tumultum Numidarum primum om-
nem equitatum, deinde sex milia peditum, postremo omnes
copias avidus certaminis eduxit. Erat forte brumae tempus et
nivalis dies in locis Alpibus Apenninoque interiectis, propinquitate
etiam fluminum ac paludum praegelidis. Ad hoc raptim eductis
hominibus atque equis, non capto ante cibo, non ope ullā ad
arcendum frigus adhibita, nihil caloris inerat, et quidquid aurae
fluminis appropinquabant, afflabat acrior frigoris vis. Ut vero
refugientes Numidas insequentes aquam ingressi sunt — et
erat pectoribus tenuis aucta nocturno imbri — tum utique egres-
sis rigere omnibus corpora, ut vix armorum tenendorum po-
tentia esset, et simul lassitudine et, procedente iam die, fame
etiam deficere.

55. Hannibalis interim miles ignibus ante tentoria factis
oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso et cibo per
otium capto, ubi transgressos flumen hostes nuntiatum est,
alacer animis corporibusque arma capit atque in aciem procedit.
Hannibal Baliarum locat ante signa levemque aliam armaturam,
octo ferme milia hominum, dein graviorem armis peditem, quod
virium, quod roboris erat; in cornibus circumfudit decem milia
equitum et ab cornibus in utramque partem divisos elephantos
statuit. Consul effuse sequentes equites, cum ab resistentibus
Numidis incauti exciperentur, signo receptui dato revocatos
circumdedit peditibus. Duodeviginti milia Romana erant, socium
nominis Latini viginti, auxilia praeterea Cenomanorum: ea sola
in fide manserat Gallica gens. Iis copiis concursus est.

Proelium a Baliaribus ortum est; quibus cum maiore robore
legiones obsisterent, diducta propere in cornua levis armatura
est, quae res effecit, ut equitatus Romanus extemplo urgeretur;
nam cum vix iam per se resisterent decem milibus equitum
quattuor milia et fessi integris plerisque, obruti sunt insuper
velut nube iaculorum a Baliaribus coniecta. Ad hoc elephantum
eminentes ab extremis cornibus, equis maxime non visu modo
sed odore insolito territis, fugam late faciebant. Pedestris pugna
par animis magis quam viribus erat, quas recentes Poenus paulo

- ante curatis corporibus in proelium attulêrat; contra ieiuna fessaque corpõra Romanis et rigentia gelu torpebant. Restitissent tamen animis, si cum pedite solum foret pugnatum; sed
 9 et Baliares pulso equite iaculabantur in latera, et elephanti iam in mediam peditum aciem sese intulêrant, et Mago Numidaeque, simul latêbras eorum improvida praeterlata acies est, exorti ab
 10 tergo ingentem tumultum ac terrorem fecere. Tamen in tot circumstantibus malis mansit aliquamdiu immota acies, maxime
 11 praeter spem adversus elephantos. Eos velites ad id ipsum locati verutis coniectis et avertêre et insecuti aversos sub caudis, quã maxime molli cute vulnera accipiunt, fodiebant.
- 1 56. Trepidantes et prope iam in suos consternatos e mediã acie in extremam ad sinistrum cornu adversus Gallos

auxiliares agi iussit Hannibal. Ibi extemplo haud dubiam fecere fugam, eoque novus terror additus Romanis, ut fusa auxilia sua viderunt. Itaque cum iam in orbem pugnarent, decem milia ferme hominum, cum alibi evadere nequissent, mediā Afrorum acie, quae Gallicis auxiliis firmata erat cum ingenti caede perrupere et, cum neque in castra reditus esset flumine interclusis neque prae imbri satis decernere possent, quā suis opem ferrent, Placentiam recto itinere perrexere. Plures deinde in omnes partes eruptiones factae; et qui flumen petiere, aut gurgitibus absumpti sunt aut inter cunctationem ingrediendi ab hostibus oppressi; aliis timor hostium audaciam ingrediendi flumen fecit transgressique in castra pervenerunt. Imber nive mixtus et intoleranda vis frigoris et homines multos et iumenta et elephantos prope omnes absumpsit. Finis insequendi hostes Poenis flumen Trebia fuit, et ita torpentes gelu in castra rediere, ut vix laetitiam victoriae sentirent.

III. De pugna ad lacum Trasumennum commissā

(Liv. XXII. c. 4—6).

4. Hannibal quod agri est inter Cortonam urbem Trasumennumque lacum omni clade belli pervastat, quo magis iram hosti ad vindicandas sociorum iniurias acuat. Et iam pervenerat ad loca nata insidiis, ubi maxime montes Cortonenses Trasumennus subit. Via tantum interest perangusta, velut ad id ipsum de industriā relicto spatio; deinde paulo latior patescit campus: inde colles insurgunt. Ibi castra in aperto locat, ubi ipse cum Afris modo Hispanisque considerebat; Baliares ceteramque levem armaturam post montes circumducit; equites ad ipsas fauces saltus, tumulis apte tegentibus, locat, ut, ubi intrassent Romani, obiecto equitatu clausa omnia lacu ac montibus essent.

Flaminius, cum pridie solis occasu ad lacum pervenisset, inexplorato postero die vixdum satis certā luce angustiis superatis, postquam in patientiorem campum pandi agmen coepit, id tantum hostium, quod ex adverso erat, conspexit; ab tergo ac super caput haud detectae insidiae. Poenus, ubi id quod petierat, clausum lacu ac montibus et circumfusum suis copiis habuit hostem, signum omnibus dat simul inva-

6 dendi. Qui ubi, quā cuique proximum fuit, decucurrerunt, eo
 magis Romanis subita atque improvisa res fuit, quod orta ex
 lacu nebula campo quam montibus densior sederat agminaque
 7 hostium ex pluribus collibus ipsa inter se satis conspecta eoque
 magis pariter decucurrerant. Romanus clamore prius undique
 orto, quam satis cerneret, se circumventum esse sensit; et
 ante in frontem lateraque pugnari coeptum est, quam satis
 instrueretur acies aut expediri arma stringique gladii possent.

1 5. Consul, percussis omnibus ipse satis, ut in re trepidā,
 impavidus, turbatos ordines, vertente se quoque ad dissonos
 clamores, instruit, ut tempus locusque patitur, et, quacumque
 adire audiriue potest, adhortatur ac stare ac pugnare iubet:
 2 nec enim inde votis aut imploratione deum, sed vi ac virtute
 evadendum esse; per medias acies ferro viam fieri et, quo
 3 timoris minus sit, eo minus ferme periculi esse. Ceterum prae
 strepitu ac tumultu nec consilium nec imperium accipi poterat,
 tantumque aberat, ut sua signa atque ordines et locum nos-
 scerent, ut vix ad arma capienda aptandaque pugnae compe-
 teret animus, opprimerenturque quidam onerati magis iis, quam
 tecti. Et erat in tantā caligine maior usus aurium, quam ocu-
 4 lorum. Ad gemitus vulneratorum ictusque corporum aut armo-
 rum et mixtos terrentium paventiumque clamores circumfere-

bant ora oculosque. Alii fugientes pugnantium globo illati 5
 haerebant, alios redeuntes in pugnam avertebat fugientium
 agmen.

Deinde, ubi in omnes partes nequiquam impētus capti et 6
 ab lateribus montes ac lacus, a fronte et ab tergo hostium
 acies claudebat apparuitque nullam nisi in dextera ferroque
 salutis spem esse, tum sibi quisque dux adhortatorque factus 7
 ad rem gerendam et nova de integro exorta pugna est, non
 illa ordinata per principes hastatosque ac triarios, nec ut pro
 signis antesignani, post signa alia pugnaret acies, nec ut in
 sua legione miles aut cohorte aut manipulo esset: fors conglō- 8
 babat et animus suus cuique ante aut post pugnandi ordinem
 dabat; tantusque fuit ardor animorum, adeo intentus pugnae
 animus, ut eum motum terrae, qui multarum urbium Italiae a. 217
 magnas partes prostravit avertitque cursu rapidos amnes, mare
 fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo pugnantium
 senserit.

6. Tres ferme horas pugnatum est et ubique atrociter; 1
 circa consulem tamen acrior infestiorque pugna erat. Eum et 2
 robora virorum sequebantur, et ipse, quacumque in parte premi
 ac laborare senserat suos, impigre ferebat opem; insignemque
 armis et hostes summā vi petebant et tuebantur cives, donec
 Insuber eques — Ducario nomen erat — facie quoque nosci-

4 tans consulem „En — inquit — hic est, — popularibus suis — qui
legiones nostras cecidit agrosque et urbem est depopulatus! Iam
ego hanc victimam manibus preceptorum foede civium dabo“. Subditisque
calcaribus equo per confertissimam hostium turbam impetum facit
obtruncatoque prius armigero, qui se infesto venienti obviam obiecerat,
consulem lanceam transfixit; spoliare cupientem triarii obiectis scutis arcuere.

5 Magnae partis fuga inde primum coepit; et iam nec lacus nec montes
pavori obstabant: per omnia arta praeruptaque velut caeci evadunt,
armaque et viri super alium alii
6 praecipitantur. Fuere, quos inconsultus pavor nando etiam capessere
fugam impulerit. Quae ubi immensa ac sine spe erat, aut deficientibus
7 animis hauriebantur gurgitibus aut nequiquam fessi vada retro
aegerrime repetebant atque ibi ab ingressis aquam hostium equitibus
passim trucidabantur.

IV.

De pugna Cannensi

(Liv. XXII. c. 44—47, 49).

Adeo varia fortuna ancepsque
Mars fuit, ut propius periculum fuerint,
qui vicerunt. (Livius).

1 44. Consules satis exploratis itineribus sequentes Poenum,
ut ventum ad Cannas est, et in conspectu Poenum habebant,
2 bina castra communiunt. Aufidus amnis utrisque castris affluens
3 aditum aquatoribus dabat; ex minoribus tamen castris, quae
posita trans Aufidum erant, liberius aquabantur Romani, quia
4 ripa ulterior nullum habebat hostium praesidium. Hannibal
spem nactus locis natis ad equestrem pugnam, quam parte

virium invictus erat, facturos copiam pugnandi constūles, derīgīt aciem lacessitque Numidarum procuratione hostes.

45. Ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen 4
derigerentque aciem, tenuit Romanos, quod summa imperii 4
eo die penes Paulum fuit. Postēro die Varro, cui sors eius 5
diēi imperii erat, nihil consulto collegā signum proposuit in-
structasque copias flumen traduxit, sequente Paulo, quia magis 5
non probare, quam non adiuuare consiliū poterat. Transgressi 6
flumen eas quoque, quas in castris minoribus habuerant, copias
suis adiungunt, atque ita instruunt aciem: in dextro cornu —
id erat flumīni propius — Romanos equītes locant, deinde 7
pedītes; laevum cornu extremi equītes sociorum, intra pedītes, 7
ad mediū iuncti legionibus Romanis, tenuerunt; iaculatores
cum ceteris levium armorum auxiliis prima acies facta. Con- 8
sūles cornua tenuerunt, Terentius laevum, Aemilius dextrum;
Gemīno Servilio media pugna tuenda data. 8

46. Hannibal luce primā Baliaribus Tevique aliā armaturā 1
præmissa transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in
acie locabat: Gallos Hispanosque equītes prope ripam 2
laevo in cornu adversus Romanum equitatum; dextrum 3
cornu Numīdis equitibus datum, mediā acie peditibus
firmata, ita ut Afrorum utraque cornua essent, inter- 4
ponerentur his mediī Galli atque Hispani. Afros Roma-
nam credēs aciem: ita armati erant armis ad Trebiam 5
et ad Trasumennum captis. Gallis Hi-
spanisque scuta eiusdem formae fere 6
erant, dispāres ac dissimiles gladii, Gal-
lis praelongi ac sine mucronibus, Hi-
spano, punctim magis quam caesim as-
sueti petere hostem, brevitāte habiles
et cum mucronibus. Habitus gentium
harum cum magnitudīne corpōrum tum
specie terribilis erat: Galli super umbi-
licum erant nudi; Hispani linteis prae-
textis purpurā tunicis, candore miro ful-
gentibus, constitērant. Numērus omnium
peditum, qui tum steterē in acie, mi-

7
lium fuit quadraginta, decem equitum. Duces cornibus prae- 7
erant sinistro Hasdrūbal, dextro Maharbal; mediā aciem Han-

8 nībal ipse cum fratre Magone tenuit. Sol, seu de industriā ita
 locatis seu quod forte ita stetere, peropportune utrique parti
 obliquus erat, Romanis in meridiem, Poenis in septemtriones
 9 versis; ventus — Vulturum regionis incōlae vocant — adver-
 sus Romanis coortus multo pulvère in ipsa ora volvendo pro-
 spectum ademit.

1 47. Clamore sublato procursum ab auxiliis, et pugna levi-
 bus primum armis commissa; deinde equitum Gallorum Hispano-
 rumque laevum cornu cum dextro Romano concurrat, minime
 equestris more pugnae: frontibus enim adversis concurrendum
 2 erat, quia nullo circa ad evagandum relicto spatio hinc amnis,
 hinc peditum acies claudebant. In directum utrimque nitentes,
 3 vir virum amplexus detrahebat equo. Pedestre magnā iam ex
 parte certamen factum erat; acrius tamen quam diutius pugna-
 tum est pulsique Romani equites terga vertunt.

4 Sub equestris finem certaminis coorta est peditum pugna,
 primo et viribus et animis par, dum constabant ordines Gallis
 5 Hispanisque; tandem Romani obliquā fronte acieque densā impu-
 lere hostium cuneum nimis tenuem eoque parum validum, a ce-
 6 tēra prominentem acie. Impulsis deinde ac trepide referentibus
 pedem institere ac per fugientium agmen in mediam primum
 7 aciem illati, postremo nullo resistente ad subsidia Afrorum
 pervenerunt, qui utrimque reductis alis constitērant, mediā,
 quā Galli Hispanique steterant, aliquantum prominente acie.
 8 Qui cuneus ut pulsus aequavit frontem primum, deinde cedendo
 etiam sinum in medio dedit, Afri circa iam cornua fecerant
 irruentibusque incaute in medium Romanis circumdedere alas;
 9 mox cornua extendendo clausere et ab tergo hostes. Hinc Ro-
 mani, defuncti nequiquam proelio uno, omissis Gallis Hispani-
 que, quorum terga ceciderant, adversus Afros intēgram
 10 pugnam ineunt, non tantum eo iniquam, quod inclusi adversus
 circumfusos, sed etiam quod fessi cum recentibus ac vegetis
 pugnabant.

1 48. Iam et sinistro cornu Romano, ubi sociorum equites
 5 adversus Numidas steterant, consertum proelium erat. Hasdrū-
 bal, qui eā parte praeerat, subductos ex mediā acie Numidas,
 quia segnis eorum cum adversis pugna erat, ad persequendos
 passim fugientes mittit, Hispanos et Gallos equites Afris, prope
 iam fessis caede magis quam pugna, adiungit.

49. Parte alterā pugnae Paulus, quamquam primo statim 1
 proelio fundā graviter ictus fuerat, tamen et occurrit saepe 2
 cum confertis Hannibāli et aliquot locis proelium restituit, pro- 3
 tectentibus eum equitibus Romanis, omissis postremo equis,
 quia consulem ad regendum equum vires deficiebant. Tum 4
 nuntianti cuidam, iussisse consulem ad pedes descendere equi-
 tes, dixisse Hannibālem ferunt: „Quam mallet, victos mihi 5
 traderet.“ Equitum pedestre proelium, quale iam haud dubiā 6
 hostium victoriā, fuit, cum victi mori in vestigio mallent, quam
 fugere, victores morantibus victoriam irati trucidarent, quos
 pellere non poterant. Pepulerunt tamen iam paucos superantes 7
 et labore ac vulneribus fessos. Inde dissipati omnes sunt,
 equosque ad fugam, qui poterant, repetebant.

Cn. Lentulus, tribunus militum, cum praetervēhens equo 8
 sedentem in saxo cruore opletum consulem vidisset, „L.
 Aemili, — inquit — quem unum insontem culpa cladis hodi- 9
 diernae dei respicere debent, cape hunc equum, dum et tibi
 virium aliquid superest et comes ego te tollere possum ac pro- 10
 tegere. Ne funestam hanc pugnam morte consulis feceris;
 etiam sine hoc lacrimarum satis luctusque est.“ Ad ea consul 11
 „Tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto; sed cave frustra
 miserando exiguum tempus e manibus hostium evadendi absu- 12
 mas. Abi, nuntia publice patribus, urbem Romanam muniant
 ac, priusquam victor hostis advēnit, praesidiis firment. Memet 13
 in hac strage militum meorum patere expirare, ne aut reus
 e consulatu sim aut accusator collegae existam, ut alieno cri-
 mine innocentiam meam protegam.“ Haec eos agentes prius 14
 turba fugientium civium, deinde hostes oppressere; consulem
 ignorantes, quis esset, obruere telis, Lentulum inter tumultum a. 216
 abripuit equus.

Tum undique effuse fugiunt. Septem milia hominum in 15
 minora castra, decem in maiora; duo ferme in vicum ipsum
 Cannas perfugerunt; qui extemplo a Carthalone atque equiti-
 bus nullo munimento tegente vicum circumventi sunt. Consul 16
 alter, seu forte seu consilio nulli fugientium insertus agmini,
 cum quinquaginta fere equitibus Venusiam perfugit. Quadra-
 ginta quinque milia quingenti pedites, duo milia septingenti
 equites et tantadem prope civium sociorumque pars caesi di-
 cuntur; in his ambo consulum quaestores, L. Atilius et L. Fu-

rius Bibacūlus, et undetrīginta tribuni militum, consulares quīdam praetoriiue et aedilicii — inter eos Cn. Serviliū Gemīnum et M. Minucium numērant, qui magister equitum priore
 17 anno, aliquot annis ante consul fuērat, — octoginta praeterea aut senatores aut qui eos magistratus gessissent, unde in senatum legi deberent, cum suā voluntate milītes in legionibus
 18 facti essent. Capta eo proelio tria milia pedītum et equītes mille et quingenti dicuntur.

V. De pugnā ad Metaurum commissā

(Ex periōcha XXVII.; Liv. XXVII. c. 45—49, 51).

Tandem vicit fortuna rei publicae. (Sallustius).

Hasdrūbal, qui cum exercītu Alpes transcendērat, ut se Hannibāli coniungēret, cum milibus homīnum LVI caesus est M. Livi consūlis ductu, sed non minore opēra Claudii Neronis, qui, cum Hannibāli oppositus esset, relictis castris ita, ut hostem fallēret, cum electā manu profectus Hasdrubālem circumvenērat.

12 45. A Claudio Nerone consule ad collegam praemissi erant,
 a. 207 qui nuntiarent adventum percunctarenturque, clam an palam, interdiu, an noctu venire sese vellet; isdem an aliis considere castris. Nocte clam ingredi melius visum est.

1 46. Tessera per castra ab Livio consule data erat, ut tribunus tribunum, centurio centurionem, eques equitem, pedes
 2 peditem acciperet: neque enim dilatari castra opus esse, ne
 4 hostis adventum alterius consulis sentiret. Ad Senam castra Livii consulis erant, et quingentos ferme inde passus Hasdrūbal abērat. Itaque cum iam appropinquaret, tectus montibus
 5 substitit Nero, ne ante noctem castra ingrederetur. Silentio ingressi ab sui quisque ordinis hominibus in tentoria abducti, cum summā omnium laetitiā hospitaliter excipiuntur.

12 Postero die consilium habitum, cui et L. Porcius Licinus praetor affuit. Consilio dimisso signum pugnae proponitur, confestimque in aciem procedunt.

1 47. Iam hostes ante castra instructi stabant. Moram pugnae attulit, quod Hasdrūbal, propectus ante signa cum paucis equitibus, scuta vetera hostium notavit, quae ante non viderat, et strigosiores equos; multitudo quoque maior solita visa est.

Suspicatus enim id, quod erat, receptui propere cecinit ac misit ad flumen, unde aquabantur, ubi et excipi aliqui possent et notari oculis, si qui forte adustioris coloris ut ex recenti via essent; simul circumvahi procul castra iubet specularique, num auctum aliqua parte sit vallum, et ut attendant, semel bisne signum canat in castris. Ea cum ordine omnia essent relata, castra nihil aucta errorem faciebant. Illud veterem ducem assuetumque Romano hosti movit, quod signum bis in consularibus castris referebant cecinisse. Ambo profecto consules esse, et quonam modo alter ab Hannibale discessisset, cura angebat. Magnopere vereri, ne perditis rebus serum ipse auxilium venisset Romanisque eadem iam fortuna in Italia, quae in Hispania esset.

His anxius curis extinctis ignibus vigilia prima dato signo, ut taciti vasa colligerent, signa ferri iussit. In trepidatione et nocturno tumultu duces parum intente asservati, alter in destinatis iam ante animo latebris subsedit, alter per vada nota Metaurum flumen tranavit. Ita desertum ab ducibus agmen primo per agros palatur. Hasdrubal, dum lux viam ostenderet, ripam fluminis signa ferri iubet; ubi prima lux transitum opportunum ostendisset, erat transiturus. Sed cum, quantum mare abscedebat, tanto altioribus coercentibus amnem ripis non inveniret vada, diem terendo spatium dedit ad insequendum sese hosti.

48. Nero primum cum omni equitatu advenit, Porcius deinde assecutus cum levi armatura. Qui cum fessum agmen carperent ab omni parte incursarentque, et iam omisso itinere, quod fugae simile erat, castra metari Poenus vellet, advenit Livius peditum omnibus copiis non itineris modo, sed ad conserendum extemplo proelium instructis armatisque. Sed ubi omnes copias coniunxerunt directaque acies est, Claudius dextro in cornu, Livius ab sinistro pugnam instruit; media acies praetori tuenda data. Hasdrubal omissa munitione castrorum postquam pugnandum vidit, in prima acie ante signa elephantos collocat, circa eos laevo in cornu adversus Claudium Gallos opponit; ipse dextrum cornu adversus M. Livium sibi atque Hispanis — et ibi maxime in vetere milite spem habebat — sumpsit; Ligures in medio post elephantos positi; Gallos proeminens collis tegebat.

Ea frons, quam Hispani tenebant, cum sinistro Romano- 8
rum cornu concurrat; dextra omnis acies extra proelium emīnens

cessabat; col- 8
lis oppositus
arcebat, ne
aut a fronte
aut ab latē- 9
re aggre-
rentur. Inter
Livium Has- 9
drubalemque
ingens con-
tractum certa-
men erat, a-
troxque cae-
des utrimque 10
edebatur. Ibi
duces ambo,
ibi pars maior
pedītum equi-
tumque Ro-
manorum, ibi
Hispani, ve-
tus miles peri-
tusque Roma-
nae pugnae,

et Ligures, durum in armis genus. Eodem versi et elephanti, qui
primo impētū turbaverant antesignanos et iam signa moverant
loco; deinde crescente certamine et clamore impotentius iam 11
regi et inter duas acies versari, velut incerti, quorum essent
haud dissimiliter navibus sine gubernaculo vagis.

Claudius cum in adversum collem frustra signa erigere 12
conatus esset, postquam eā regione penetrari ad hostem non
videbat posse, cohortes aliquot subductas e dextro cornu post
aciem circumducit et in dextrum hostium latus incurrit; tan- 15
tāque celeritas fuit, ut, cum ostendissent se ab latere, mox in
terga iam pugnarent. Ita ex omnibus partibus, ab fronte, ab
latere, ab tergo trucidantur Hispani Liguresque, et ad Gallos
iam caedes pervenerat. Ibi minimum certaminis fuit; nam et 16

pars magna ab signis abērant, nocte dilapsi stratique somno passim per agros, et qui adērant, itinēre ac vigiliis fessi, intolerantissima laboris corpōra, vix arma humēris gestabant.

49. Elephanti plures ab ipsis rectoribus quam ab hoste 1
interfecti. Fabrile scalprum cum malleo habebant; id, ubi sae-
vire beluae ac ruere in suos coepērant, magister inter aures
positum, ipso in articulo, quo iungitur capiti cervix, quanto 2
maximo poterat ictu, adigebat. Ea celerrima via mortis in tan-
tae molis belua inventa erat, ubi regentis imperium sprevis-
sent, primusque id Hasdrūbal instituērat, dux cum saepe alias
memorabilis, tum illa praecipue pugna. Ille pugnantes hortando 3
pariterque obeundo pericula sustinuit, ille fessos nunc pre-
cando nunc castigando accendit; ille fugientes revocavit omis-
samque pugnam aliquot locis restituit; postremo, cum haud 4
dubie fortuna hostium esset, ne superstes tanto exercitui suum
nomen secuto esset, concitato equo se in cohortem Romanam
immisit. Ibi, ut patre Hamilcare et Hannibale fratre dignum
erat, pugnans cecidit.

51. C. Claudius consul cum in castra redisset, caput Has- 11
drubalis, quod servatum cum cura attulerat, proci ante ho-
stium stationes captivosque Afros vinctos, ut erant, ostendi,
duos etiam ex his solutos ire ad Hannibalem et expromere,
quae acta essent, iussit. Hannibal, tanto simul publico familiari- 12
que ictus luctu, agnoscere se fortunam Carthaginis fertur dixisse.

B) De legibus agrariis

Hoc erat in votis, modus agri non ita magnus... (Horatius).

VI. De legibus agrariis antiquissimis

(Liv. II. c. 41, 42, 48, III. c. 1).

41. Sp. Cassius deinde et Procūlus Verginius consules 1
facti. Cum Hernicis foedus ictum; agri partes duae ademptae.
Inde dimidium Latinis, dimidium plebi divisurus consul Cassius
erat. Adiciebat huic muneri agri aliquantum, quem publicum 2
possideri a privatis criminabatur. Id multos quidem patrum,
ipsos possessores, periculo rerum suarum terrebat, sed et pu-
blica patribus sollicitudo inerat, largitione consulem periculosas
libertati opes struere. Tum primum lex agraria promulgata 3
est, numquam deinde usque ad hanc memoriam sine maxi- a. 484

4 mis motibus rerum agitata. Consul alter largitioni resistebat
 auctoribus patribus nec omni plebe adversante, quae primo coe-
 5 p̄erat fastidire munus vulgatum: a civibus abiisse in socios;
 saepe deinde et Verginium consulem in contionibus velut vati-
 cinantem audiebat, pestilens collegae munus esse, agros illos
 6 servitute iis, qui accep̄erint, laturos, regno viam fieri. Quid
 ita enim adsumi socios et nomen Latinum? Quid attinuisse
 Hernicis, paulo ante hostibus, capti agri partem tertiam reddi,
 nisi ut eae gentes pro Coriolano duces Cassium habeant?

7 Popularis iam esse dissuasor et intercessor legis agrariae
 coep̄erat. Uterque deinde consul certatim plebi indulgere. Ver-
 ginus dicere passurum se assignari agros, dum ne cui nisi civi
 8 Romano assignentur; Cassius, quia in agraria largitione ambi-
 tiosus in socios eoque civibus vilior erat, ut alio munere sibi
 reconciliaret civium animos, iubere pro Siculo frumento pecuniam
 9 acceptam retribui populo. Id vero haud secus quam praesentem
 mercedem regni aspernata plebes; adeo propter suspicionem
 insitam animis hominum regni, velut abundarent omnia, munera
 10 eius respuebantur. Quem, ubi primum magistratu abiit, dam-
 natum necatumque constat. Sunt, qui patrem auctorem eius
 supplicii ferant: eum cognita domi causa verberasse ac necasse
 11 peculiumque filii Cereri consecravisse. Invenio apud quosdam,
 idque propius fidem est, a quaestoribus Caesone Fabio et L. Va-
 lerio diem dictam perduellionis, damnatumque populi iudicio,
 12 dirutas publice aedes. Sive illud domesticum sive publicum
 a. 483 fuit iudicium, damnatur Ser. Cornelio Q. Fabio consulibus.

1 42. Haud diuturna ira populi in Cassium fuit. Dulcedo
 agrariae legis ipsa per se dempto auctore subibat animos, ac-
 6 censaque ea cupiditas est malignitate patrum. Sollicitati et eo
 a. 482 anno sunt dulcedine agrariae legis animi plebis. Tribuni plebis
 popularem potestatem lege populari celebrabant; patres satis su-
 perque gratuiti furoris in multitudine credentes esse, largitiones
 temeritatisque invitamenta horrebant. Acerrimi patribus duces
 7 ad resistendum consules fuere. Ea igitur pars rei publicae vicit
 nec in praesens modo, sed in venientem etiam annum M. Fabium,
 Caesonis fratrem, et magis invisum alterum plebi, L. Valerium,
 a. 481 consules dedit. Certatum eo quoque anno cum tribunis est.

a. 479 48. Non patrum magis quam plebis studiis K. Fabius cum
 1 T. Verginio consul factus neque belli neque dilectus neque

ullam aliam priorem curam agere, quam ut primo quoque tempore cum patribus coalescerent animi plebis. Itaque principio 2
 anni censuit, priusquam quisquam agrariae legis auctor tribunus existere, occuparent patres ipsi suum munus facere, captivum agrum plebi quam maxime aequaliter darent: verum esse 3
 habere eos, quorum sanguine et sudore partus sit. Aspernati patres sunt, questi quoque quidam nimiam gloriam luxuriare et evanescere vividum quondam illud Caesonis ingenium. Nullae 3
 deinde urbanae factiones fuere.

III 1. Antio capto T. Aemilius et Q. Fabius consules fiunt. 1
 Hic erat Fabius, qui unus extinctae ad Cremoram genti super- a. 467
 fuerat. Iam priore consulatu Aemilius dandi agri plebi fuerat 2
 auctor; itaque secundo quoque consulatu eius et agrarii se in
 spem legis erexerant et tribuni rem contra consules saepe
 temptatam adiutore utique consule obtinere posse rati susci- 3
 piunt, et consul manebat in sententiam suam. Possessores et magna 3
 pars patrum, tribuniciis se iactare actionibus principem civi-
 tatis et largiendo de alieno popularem fieri querentes, totius
 invidiam rei a tribunis in consulem avertierant. Atrox certamen 4
 aderat, ni Fabius consilio neutri parti acerbo rem expedisset;
 agri aliquantum captum priore anno a Volscis esse; Antium,
 propinquam, opportunam et maritimam urbem coloniam deduci 5
 posse; ita sine querellis possessorum plebem in agros ituram,
 civitatem in concordiam fore. Haec sententia accepta est. Trium- 6
 viros agro dando creat T. Quinctium, A. Verginium, P. Furium.
 Iussi nomina dare, qui agrum accipere vellent. Fecit statim, 7
 ut fit, fastidium copia, adeoque pauci nomina dedere, ut ad
 explendum numerum coloni Volsci adderentur; cetera multitudo
 poscere Romae agrum malle quam alibi accipere.

VII.

Leges Liciniae Sextiae

(Liv. VI. c. 34, 35, 42).

34. Quanto magis prosperis bellis tranquilla omnia foris 1
 erant, tantum in urbe vis patrum in dies miseriaeque plebis
 crescebant. Adeo obnoxios submisierant animos non infimi 3
 solum, sed principes etiam plebis, ut ne ad plebeios quidem 4
 magistratus capessendos petendosque ulli viro acri experienti-

5 que animus esset. Ne id nimis laetum parti alteri esset, parva,
ut plerumque solet, rem ingentem moliundi causa intervenit.

M. Fabii Ambusti, potentis viri cum inter sui corporis
homines tum etiam ad plebem, quod haudquaquam contemptor
eius habebatur, filiae duae nuptae, Ser. Sulpicio maior, minor
C. Licinio Stoloni erat, illustri quidem viro, tamen plebeio;
6 eaque ipsa affinitas haud sprete gratiam Fabio ad vulgum quae-
sierat. Forte ita incidit, ut in Ser. Sulpicii, tribuni militum,
domo sorores Fabiae cum inter se, ut fit, sermonibus tempus
tererent, lictor Sulpicii, cum is de foro se domum reciperet,
forem, ut mos est, virgā percuteret. Cum ad id, moris eius
insueta, expavisset minor Fabia, risui sorori fuit miranti igno-
7 rare id sororem. Ceterum is risus stimulos parvis mobili rebus
animo muliebri subdidit. Frequentia quoque prosequentium ro-
gantiumque, num quid vellet, credo fortunatum matrimonium
8 ei sororis visum sui que ipsam paenituisse. Confusam eam ex
recenti morsu animi cum pater forte vidisset, percunctatus „sa-
9 tin salvae?“, elicuit comiter sciscitando, ut fateretur eam esse
causam doloris, quod iuncta impari esset, nupta in domo, quam
10 nec honos nec gratia intrare posset. Consolans inde filiam
Ambustus bonum animum habere iussit: eosdem prope diem
11 domi visuram honores, quos apud sororem videat. Inde consilia
inire cum genere coepit adhibito L. Sextio, strenuo adolescente,
et cuius spei nihil praeter genus patricium deesset.

1 35. Occasio videbatur rerum novandarum propter ingen-
tem vim aeris alieni, cuius levamen mali plebes nisi suis in
4 summo imperio locatis nullum speraret. Creati tribuni C. Lici-
nius et L. Sextius promulgavere leges omnes adversus opes
patriciorum et pro commōdis plebis: unam de aere alieno, ut
deducto eo de capite, quod usuris pernumeratum esset, id quod
5 superesset triennio aequis pensionibus persolveretur; alteram
de modo agrorum, ne quis plus quingenta iugera agri possi-
deret; tertiam, ne tribunorum militum comitia fierent consu-
lumque utique alter ex plebe crearetur — cuncta ingentia et
quae sine certamine maximo obtineri non possent.

6 Omnium igitur simul rerum, quarum immodica cupido
inter mortales est, agri, pecuniae, honorum discrimine proposito
conterriti patres cum trepidassent, publicis privatisque consiliis
nullo remedio alio praeter expertam multis iam ante certami-

nibus intercessionem invento collegas adversus tribunicias ro- 7
 gationes comparaverunt. Qui ubi tribus ad suffragium ineun-
 dum citari a Licinio Sextioque viderunt, stipati patrum praesidiis
 nec recitari rogationes nec sollemne quidquam aliud ad sciscen-
 dum plebi fieri passi sunt. Iamque frustra saepe concilio ad- 8
 vocato cum pro antiquatis rogationes essent, „bene habet —
 inquit Sextius, — quandoquidem tantum intercessionem pollere
 placet, isto ipso telo tutabimur plebem. Agite dum, comitia 9
 indicite, patres, tribunis militum creandis; faxo, ne iuвет vos
 vox ista „veto“, qua nunc concinentes collegas nostros tam
 laeti auditis“.

Haud irritae cecidere minae; comitia praeter aedilium tri- 10
 bunorumque nulla sunt habita. Licinius Sextiusque tribuni plebis
 refecti nullos curules magistratus creari passi sunt; eaque soli-
 tudo magistratum et plebe reficiente duos tribunos et iis comitia
 tribunorum militum tollentibus per aliquot annos urbem tenuit.

42. Refecti decimum iidem tribuni Sextius et Licinius de 2
 decemviris sacrorum ex parte de plebe creandis legem tulere.
 Creati quinque patrum, quinque plebis; graduque eo iam via
 facta ad consulatum videbatur. Hac victoria contenta plebes 3
 cessit patribus, ut in praesentia consulum mentione omissa
 tribuni militum crearentur. Cum quietae externae res Romanis 4
 essent, fama repens belli Gallici allata perpulit civitatem, ut
 M. Furius dictator quintum diceretur. Is T. Quinctium Poenum
 magistrum equitum dixit.

Nec dubia nec difficilis Romanis, quamquam ingentem 7
 Galli terrorem memoria pristinae cladis attulerant, victoria fuit.
 Multa milia barbarorum in acie, multa captis castris caesa. 8
 Dictatori consensu patrum plebisque triumphus decretus. Vix-
 dum perfunctum eum bello atrocior domi seditio excepit; et 9
 per ingentia certamina dictator senatusque victus, ut rogationes
 tribuniciae acciperentur; et comitia consulum adversa nobilitate
 habita, quibus L. Sextius de plebe primus consul factus. Et ne a. 367
 is quidem finis certaminum fuit. Quia patricii se auctores fu- 10
 turos negabant, prope secessionem plebis res terribilesque alias
 minas civilium certaminum venit, cum tandem per dictatorem
 condicionibus sedatae discordiae sunt concessumque ab nobi-
 litate plebi de consule plebeio, a plebe nobilitati de praetore
 uno, qui ius in urbe diceret, ex patribus creando.

VIII. De Gracchorum legibus agrariis

(Periöchae Livii librorum LVIII—LXI).

a.133 LVIII. Ti. Sempronius Gracchus tribunus plebis cum legem agrariam ferret adversus voluntatem senatus et equestris ordinis, ne quis ex publico agro plus quam mille iugera possideret, in eum furorem exarsit, ut M. Octavio collegae causam diversae partis defendenti potestatem lege latā abrogaret, seque et C. Gracchum fratrem et Ap. Claudium socerum triumvīros ad dividendum crearet. Promulgavit et aliam legem agrariam, quā sibi latius agrum patefaceret, ut iidem triumvīri iudicarent, quā publicus ager, quā privatus esset. Deinde cum minus agri esset, quam quod dividi posset sine offensā plebis, quoniam eos ad cupiditatem amplum modum sperandi incitaverat, legem se promulgaturum ostendit, ut iis, qui Sempronīa lege agrum accipere deberent, pecunia, quae regis Attāli fuisset, divideretur. Heredem autem populum Romanum reliquerat Attālus, rex Pergāmi, Eumēnis filius.

Cum iterum tribunus plebis creari vellet Gracchus, auctore P. Cornelio Nasicā in Capitolio ab optimatibus occisus est, ictus primum fragmentis subselliorum, et inter alios, qui in eadem seditione occisi erant, insepultus in flumen proiectus.

LIX. Cum Carbo tribunus plebis rogationem tulisset, ut eundem tribunum plebi, quotiens vellet, creare liceret, rogationem eius Publius Africanus; gravissimā oratione dissuasit; in quā dixit Ti. Gracchum iure caesum videri. C. Gracchus contra suasit rogationem: sed Scipio tenuit. Seditiones a triumvīris Fulvio Flacco et C. Graccho et C. Papirio Carbone agro dividendo creatis excitatae; quibus cum P. Scipio Africanus adversaretur, fortisque ac validus de die domum se recepisset, mortuus in cubiculo inventus est. Suspecta fuit, tamquam ei venenum de-

disset, Sempronia uxor, hinc maxime, quod soror esset Gracchorum, cum quibus simultas Africano fuerat. De morte tamen eius nulla quaestio acta. Eo defuncto seditiones triumvirales acrius exarserunt.

LX. C. Gracchus, Tiberii frater, tribunus plebis, eloquentior, quam frater, perniciosas aliquot leges tulit, inter quas frumentariam, ut senis et triente frumentum plebi daretur; alteram legem agrariam, quam et frater eius tulerat. Et continuato in alterum annum tribunatu, legibus agrariis latis effecit, ut complures coloniae in Italiā deducerentur, et una in solo dirūtae Carthaginis, quo ipse triumvir creatus coloniam deduxit.

LXI. Seditioso tribunatu acto, cum Aventinum quoque armatā multitudine occupasset, a L. Opimio consule ex senatus consulto ad arma vocato populo pulsus et occisus est, et cum eo Fulvius Flaccus consularis, socius eiusdem furoris.

✓
C) Civis Romanus sum

IX.

De iure dicendo

(Digesta I, II 2, 14 sq).

Initio civitatis huius constat reges omnem potestatem habuisse. Exactis deinde regibus consules constituti sunt duo, penes quos summum ius uti esset, lege rogatum est: dicti sunt ab eo, quod plurimum rei publicae consulērent. Qui tamen ne per omnia regiam potestatem sibi vindicarent, lege lata factum est, ut ab eis provocatio esset neve possent in caput civis Romani animadvertēre iniussu populi: solum relictum est illis, ut coercere possent et in vincula publica duci iuberent. Populo deinde aucto cum crebra orerentur bella et quaedam acriora a finitimis inferrentur, interdum re exigente placuit maioris potestatis magistratum constitui: itaque dictatores prodi sunt, a quibus nec provocandi ius fuit et quibus etiam capitis animadversio data est. Hunc magistratum, quoniam summam potestatem habebat, non erat fas ultra sextum mensem retineri. Et quia, ut diximus, de capite civis Romani iniussu populi non erat lege permissum consulibus ius dicere, propterea quaestores constituebantur a populo, qui capitalibus rebus praessent: hi appellabantur quaestores parricidii, quorum etiam meminit lex duodecim tabularum.

Cum consules avocarentur bellis finitimis neque esset, qui in civitate ius reddere posset, factum est, ut praetor quoque crearetur, qui urbanus appellatus est, quod in urbe ius redderet. Post aliquot deinde annos non sufficiente eo praetore, quod multa turba etiam peregrinorum in civitatem veniret, creatus est alius praetor, qui peregrinus appellatus est ab eo, quod plerumque inter peregrinos ius dicebat.

Deinde cum esset necessarius magistratus, qui hastae praeesset, decemviri in litibus iudicandis sunt constituti. Constituti sunt eodem tempore et triumviri capitales, qui carceris custodiam haberent, ut cum animadverti oporteret, interventu eorum fieret. Captam deinde Sardiniam, mox Siciliam, item Hispaniam, deinde Narbonensi provincia totidem praetores, quot provinciae in dicionem venerant, creati sunt, partim qui urbanis rebus, partim qui provincialibus praeesent.

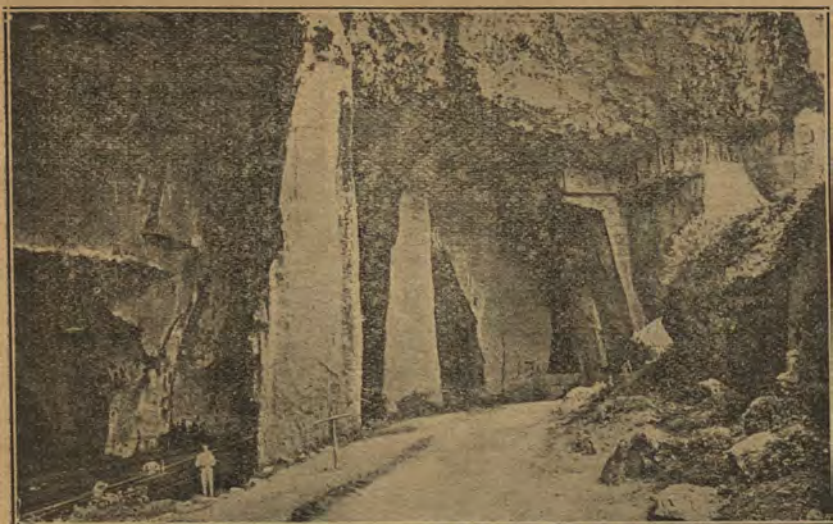
Deinde Cornelius Sulla quaestiones publicas constituit veluti de falso, de parricidio, de sicariis, et praetores quattuor adiecit.

M. Tullii Ciceronis

X. Actionis in Verrem secundae liber V

(139, 140, 143, 150, 158—163, 166, 170—172).

139 Reliqua est ea causa, quae non ad sociorum salutem, sed ad civium Romanorum, hoc est ad uniuscuiusque nostrum vitam et sanguinem pertinet. In qua nolite a me, quasi dubium sit aliquid, argumenta, iudices, exspectare: omnia, quae dicam, sic erunt illustra, ut ad ea probanda totam Siciliam testem adhibere possim. Furor enim quidam, scelæris et audaciae comes, istius effrenatum animum tantam oppressit amentiam, ut numquam dubitaret in conventu palam supplicia, quae in convictos maleficii servos
140 constituta sunt, ea in cives Romanos expromere. Virgis quam multos ceciderit, quid ego commemorare? Tantum brevissime, iudices, dico: Nullum fuit omnino civitatis, isto praetore, in hoc genere discrimen. Itaque iam consuetudine ad corpora civium Romanorum etiam sine istius nutu ferebatur manus
143 ipsa lictoris. Carcer ille, qui est a crudelissimo tyranno Dionysio factus Syracusis, quae lautumiae vocantur, in istius imperio domicilium civium Romanorum fuit. Ut quisque istius animum aut oculos offenderat, in lautumias statim coniciebatur.

Si haec apud Scythas dicērem, non hic in tantā multitu- 150
dīne civium Romanorum, non apud senatores, lectissimos civi-
tatis, non in foro popūli Romani de tot et tam acerbis suppli-
ciis civium Romanorum, tamen animos etiam barbarorum ho-
mīnum permoverem. Tanta enim huius imperii amplitudo, tanta
nomīnis Romani dignitas est apud omnes nationes, ut ista in
nostros homīnes crudelitas nemīni concessa esse videatur.
Nunc tibi ego ullam salutem, ullum per fugium putem, cum te
implicatum severitate iudicū, circumretitum frequentīā popūli
Romani esse videam?

Quid ego de P. Gavio, Consano municīpe, dicam, iudices? 158
aut quā vi vocis, quā gravitate verborum, quo dolore anīmi dicam?
Quod crimen eius modi est, ut, cum primum ad me delatum est,
usurum me illo non putarem; tametsi enim verissimum esse
intellegebam, tamen credibile fore non arbitrabar. Coactus la-
crimīs omnium civium Romanorum, qui in Siciliā negotiantur,
adductus testimoniis multorum equitū Romanorum, qui casu
tum Messanae fuerunt, dedi tantum priore actione testium, res
ut nemīni dubia esse posset. Quid nunc agam? Opinor, unus 159
modus atque una ratio est; rem in medio ponam; quae tan-
tum habet ipsa gravitatis, ut neque mea, quae nulla est, neque
cuiusquam ad inflammandos vestros animos eloquentia requi-
ratur.

160 Gavius hic, quem dico, Consanus, cum in illo numero civium Romanorum ab isto in vincla coniectus esset et nescio quā ratione clam e lautumiis profugisset Messanamque venisset, qui tam prope iam Italiam et moenia Reginorum, civium Romanorum, videret et ex illo metu mortis ac tenēbris quasi luce libertatis et odore aliquo legum recreatus revixisset, loqui Messanae et queri coepit se civem Romanum in vincla coniectum, sibi rectā iter esse Romam, Verri se praesto advenienti futurum. Non intellegebat miser nihil interesse, utrum haec Messanae, an apud istum in praetorio loqueretur. Itaque ad magistratum statim deducitur Gavius, eoque ipso die casu Messanam Verres venit. Res ad eum defertur, esse civem Romanum, qui se Syracusis in lautumiis fuisse quereretur; quem iam ingredientem in navem et Verri nimis atrociter minitantem ab se retractum esse et asservatum, ut ipse in eum statuēret, quod videretur. Agit hominibus gratias et eorum benevolentiam erga se diligentiamque collaudat. Ipse, inflammatus scelere et furore, in forum venit; ardebant oculi, toto ex ore crudelitas eminebat.

161 Exspectabant omnes, quo tandem progressurus aut quidnam acturus esset, cum repente hominem proripi atque in foro

medio nudari ac deligari et virgas expediri iubet. Clamabat ille miser se civem esse Romanum, municipem Consanum; meruisse cum L. Raecio, splendidissimo equite Romano, qui Panhormi negotiaretur, ex quo haec Verres scire posset. Tum iste, se comperisse eum speculandi causa in Siciliam a ducibus fugitivorum esse missum, cuius rei neque index neque vestigium aliquod neque suspicio cuiquam esset ulla; deinde iubet undique hominem vehementissime verberari. Caedebatur virgis in medio foro Messanae civis Romanus, iudices, cum interea nullus gemitus, nulla vox alia illius miseri inter dolorem crepitumque plagarum audiebatur, nisi haec: „Civis Romanus sum“. Hac se commemoratione civitatis omnia verbera depulsurum cruciatumque a corpore deiecturum arbitrabatur; is non modo hoc non perfecit, ut virgarum vim deprecaretur, sed, cum imploraret saepius usurparetque nomen civitatis, crux, crux, inquam, infelici et aerumnoso, qui nunquam istam pestem viderat, comparabatur.

O nomen dulce libertatis! O ius eximium nostrae civitatis! O lex Porcia legesque Semproniae! O graviter desiderata et aliquando reddita plebi Romanae tribunicia potestas! Hucine tandem haec omnia reciderunt, ut civis Romanus in provinciam populi Romani, in oppido foederatorum ab eo, qui beneficio populi Romani fasces et secures haberet, deligatus in foro virgis caederetur? Quid? cum ignes ardentisque laminae ceterique cruciatus admovebantur, si te illius acerba imploratio et vox miserabilis non inhibebat, ne civium quidem Romanorum, qui tum aderant, fletu et gemitu, maximo commovebare? In crucem tu agere ausus es quemquam, qui se civem Romanum esse diceret?

Hoc tu, Verres, confiteris, illum clamitasse se civem esse Romanum: apud te nomen civitatis ne tantum quidem valuisse, ut dubitationem aliquam, ut crudelissimi taeterrimique supplicii aliquam parvam moram saltem posset afferre. Qui esset, ignorabas, speculatorem esse suspicabare, non quaero, quam suspicionem, tuam te accuso oratione, civem Romanum se esse dicebat. Si tu apud Persas aut in extremam Indiam deprensus, Verres, ad supplicium ducerere, quid aliud clamitares, nisi te civem esse Romanum? Et, si tibi ignoto apud ignotos, apud barbaros, apud homines in extremis atque ultimis gentibus positos, nobile et illustre apud omnes nomen civitatis tuae pro-

fuisset, ille, quisquis erat, quem tu in crucem rapiebas, qui tibi esset ignotus, cum civem se Romanum esse diceret, apud te praetorem si non effugium, ne moram quidem mortis mentione atque usurpatione civitatis assēqui potuit? Facinus est
 170 vincire civem Romanum, scelus verberare, prope parricidium necare: quid dicam in crucem tollere? Verbo satis digno tam nefaria res appellari nullo modo potest. Non tu Gaviūm, non unum homīnem nescio quem, sed communem libertatis et civitatis causam in illum cruciatum et crucem egisti.

171 Si haec non ad cives Romanos, non ad aliquos amicos nostrae civitatis, non ad eos, qui populi Romani nomen audissent, denique si non ad homīnes, verum ad bestias, aut etiam, ut longius progrediar, si in aliquā desertissimā solitudine ad saxa et ad scopulos haec conquēri ac deplorare vellem, tamen omnia muta atque inanīma tantā et tam indignā rerum acerbitate commoverentur. Nunc vero cum loquar apud senatores populi Romani, legum et iudiciorum et iuris auctores, timere non debeo, ne non unus iste civis Romanus illā cruce dignus, cetēri omnes simili pericūlo indignissimi iudicentur. Omnes hoc
 172 loco cives Romani, et qui adsunt et qui ubique sunt, vestram severitatem desiderant, vestram fidem implorant, vestrum auxilium requirunt, omnia sua iura, commōda, auxilia, totam denique libertatem in vestris sententiis versari arbitrantur.

M. Tullii Ciceronis

XI. Pro A. Licinio Archiā poētā ad iudices oratio

(3—11, 19—21, 23—27, 31).

3 Quaeso a vobis, iudices, ut in hac causā mihi detis hanc veniam, ut me pro summo poētā atque eruditissimo homīne dicentem hoc concursu homīnum litteratissimorum, hac vestrā humanitate, hoc denique praetore exercente iudicium, patiamini de studiis humanitatis ac litterarum paulo loqui liberius et in
 4 inusitato genēre dicendi. Quod si mihi a vobis tribui concedique sentiam, perficiam profecto, ut hunc A. Licinium non modo non segregandum, cum sit civis, a numero civium, verum etiam, si non esset, putetis asciscendum fuisse.

Nam ut primum ex puëris excessit Archias atque ab iis artibus, quibus aetas puerilis ad humanitatem informari solet, se ad scribendi studium contulit, primum Antiochiæ (nam ibi natus est loco nobili), celebri quondam in urbe et copiosâ atque eruditissimis hominibus liberalissimisque studiis affluentem, celeriter antecellere omnibus ingenii gloriâ coepit. Post in ceteris Asiae partibus cunctaque Graeciâ sic eius adventus celebrabantur, ut famam ingenii exspectatio hominibus, exspectationem ipsius adventus admiratioque superaret. Erat Italia tum plena Graecarum artium ac disciplinarum, studiaque haec in Latio vehementius tum colebantur, quam nunc isdem in oppidis et hic Romae propter tranquillitatem rei publicae non neglegebantur. Itaque hunc et Tarentini et Locrenses et Regini et Neapolitani civitate ceterisque praemiis donarunt, et omnes, qui aliquid de ingeniiis potèrant iudicare, cognitione atque hospitio dignum existimarunt.

Hac tantâ celebritate famae cum esset iam absentibus notus, Romam venit Mario consule et Catulo. Nactus est primum consules eos, quorum alter res ad scribendum maximas, alter cum res gestas, tum etiam studium atque aures adhibere posset. Statim Luculli, cum praetextatus etiam tum Archias esset, eum domum suam receperunt. Et erat hoc non solum ingenii ac litterarum, verum etiam naturae atque virtutis, ut domus, quae huius adulescentiae prima favit, eadem esset familiarissima senectuti.

Satis longo intervallo, cum esset cum M. Lucullo in Sicilia profectus et cum ex eâ provinciâ cum eodem Lucullo decederet, venit Heracleam. Quae cum esset civitas aequissimo iure ac foedere, adscribi se in eam civitatem voluit, idque, cum ipse per se dignus putaretur, tum auctoritate et gratiâ Luculli ab Heracleensibus impetravit. Data est civitas Silvani lege et Carbonis: „Si qui foederatis civitatibus adscripti fuissent, si tum, cum lex ferebatur, in Italiâ domicilium habuissent et si sexaginta diebus apud praetorem essent professi“. Cum hic domicilium Romae multos iam annos haberet, professus est apud praetorem Q. Metellum, familiarissimum suum.

Si nihil aliud nisi de civitate ac lege dicimus, nihil dico amplius; causa dicta est. Quid enim horum infirmari, Gratti,

potest? Heracleaene esse eum adscriptum negabis? Adest vir summā auctoritate et religione et fide, M. Lucullus; qui se non opinari, sed scire, non audisse, sed vidisse, non interfuisse, sed egisse dicit. Adsunt Heracleenses legati, nobilissimi homines; huius iudicii causā cum mandatis et cum publico testimonio venerunt; qui hunc adscriptum Heracleensem dicunt. Hic tu tabūlas desidēras Heracleensium publicas, quas Italico bello incenso tabulario interisse scimus omnes? Est ridiculum ad ea, quae habemus, nihil dicere, requirere, quae habere non possumus, et de hominum memoriā tacere, litterarum memoriam flagitare et, cum habeas amplissimi viri religionem, integerrimi municipii ius iurandum fidemque, ea, quae depravari nullo modo possunt, repudiare, tabūlas, quas idem dicis solere corrumpi, desiderare.

9 An domicilium Romae non habuit is, qui tot annis ante civitatem datam sedem omnium rerum ac fortunarum suarum Romae collocavit? An non est professus? Immo vero iis tabulis professus, quae solae obtinent publicarum tabularum auctoritatem. Nam cum Appii tabulae neglegentius asservatae dicerentur, Gabini levitas omnem tabularum fidem resignasset, Metellus, homo sanctissimus modestissimusque omnium, tantā diligentia fuit, ut ad L. Lentulum praetorem et ad iudices venerit et unius nominis liturā se commotum esse dixerit. His igitur in tabulis nullam lituram in nomine A. Licinii videtis.

10 Quae cum ita sint, quid est, quod de eius civitate dubitetis, praesertim cum aliis quoque in civitatibus fuerit adscriptus?

11 Census nostros requiris. Scilicet; est enim obscurum proximis censoribus hunc cum clarissimo imperatore, L. Lucullo, apud exercitum fuisse, superioribus cum eodem quaestore fuisse in Asia, primis, Iulio et Crasso, nullam populi partem esse censam. Census non ius civitatis confirmat ac tantum modo indicat eum, qui sit census, ita se iam tum gessisse pro cive. Quare argumenta, si quae potes.

19 Homerum Colophonii civem esse dicunt suum, Chii suum vindicant, Salaminii repetunt, Smyrnaei vero suum esse confirmant; itaque etiam delubrum eius in oppido dedicaverunt, permulti alii praeterea pugnant inter se atque contendunt. Ergo illi alienum, quia poeta fuit, post mortem etiam expetunt; nos

hunc vivum, qui et voluntate et legibus noster est, repudiabimus, praesertim cum omne olim studium atque omne ingenium contulerit Archias ad populi Romani gloriam laudemque celebrandam? Nam et Cimbricas res adulescens attigit et ipsi illi C. Mario, qui durior ad haec studia videbatur, iucundus fuit. Neque enim quisquam est tam aversus a Musis, qui non mandari versibus aeternum suorum laborum facile praeconium patiatur. Themistoclem illum, summum Athenis virum, dixisse aiunt, cum ex eo quaeretur, cuius vocem libentissime audiret: eius, a quo sua virtus optime praedicaretur. Itaque ille Marius item eximie L. Plotium dilexit, cuius ingenio putabat ea, quae gesserat, posse celebrari. Mithridaticum vero bellum magnum atque difficile et in multam varietate terram marique versatum totum ab hoc expressum est; qui libri non modo L. Lucullum, fortissimum et clarissimum virum, verum etiam populi Romani nomen illustrent. Populus enim Romanus aperuit Lucullo imperante Pontum et regibus quondam opibus et ipsam naturam et regionem vallatum, populi Romani exercitus eodem duce non maximam manu innumerabiles Armeniorum copias fudit, populi Romani laus est urbem amicissimam Cyzicenorum eiusdem consilio ex omni impetu regio atque totius belli ore ac faucibus ereptam esse atque servatam; nostra semper feretur et praedicabitur L. Lucullo dimicante, cum interfectis ducibus depressa hostium classis est, incredibilis apud Tenedum pugna illa navalis, nostra sunt tropaea, nostra monumenta, nostri triumphus. Quae quorum ingeniis efferuntur, ab iis populi Romani fama celebratur.

Nam si quis minorem gloriae fructum putat ex Graecis versibus percipi quam ex Latinis, vehementer errat, propterea quod Graeca leguntur in omnibus fere gentibus, Latina suis finibus exiguis sane continentur. Quare si res eae, quas gessimus, orbis terrae regionibus definiuntur, cupere debemus, quo manuum nostrarum tela pervenerint, eodem gloriam famamque penetrare, quod cum ipsis populis, de quorum rebus scribitur, haec ampla sunt, tum iis certe, qui de vita gloriae causa dimicant, hoc maximum et periculorum incitamentum est et laborum. Quam multos scriptores rerum suarum magnus ille Alexander secum habuisse dicitur! Atque is tamen, cum in Sigéo ad Achillis tumulum adstitisset: „O fortunate — in-

quit — adulescens, qui tuae virtutis Homerum praeconem invenis! Et vere. Nam nisi Ilias illa exstisset, idem tumulus, qui corpus eius contexerat, nomen etiam obruisset.

- 25 Itaque, credo, si civis Romanus Archias legibus non esset, ut ab aliquo imperatore civitate donaretur, perficere non potuit. Sulla cum Hispanos et Gallos donaret, credo, hunc petentem repudiasset; quem nos vidimus, cum ei libellum malus poeta de populo subiecisset, quod epigramma in eum fecisset tantummodo alternis versibus longiusculis, statim ex iis rebus, quas tum vendebat, iubere ei praemium tribui, sed ea condicione, ne quid postea scriberet. Qui sedulitatem mali poetae duxerit aliquo tamen praemio dignam, huius ingenium et virtutem in
- 26 scribendo et copiam non expetisset? Quid? a Q. Metello Pio, familiarissimo suo, qui civitate multos donavit, neque per se neque per Lucullos impetravisset? qui praesertim usque eo de suis rebus scribi cuperet, ut etiam Cordubae natis poetis pingue quiddam sonantibus atque peregrinum tamen aures suas dederet.

Neque enim est hoc dissimulandum, quod obscurari non potest, sed prae nobis ferendum: trahimur omnes studio laudis, et optimus quisque maxime gloriam ducitur. Ipsi illi philosophi etiam in iis libellis, quos de contemnenda gloria scribunt, nomen suum inscribunt; in eo ipso, in quo praedicationem nobilitatemque despiciunt, praedicari de se ac nominari volunt.

- 27 D. quidem Brutus, summus vir et imperator, Accii, amicissimi sui, carminibus templorum ac monumentorum aditus exornavit suorum. Iam vero ille, qui cum Aetolis Ennio comite bellavit, Fulvius non dubitavit Martis manubias Musis consecrare. Quare, in qua urbe imperatores prope armati poetarum nomen et Musarum delubra coluerunt, in ea non debent togati iudices a Musarum honore et a poetarum salute abhorrere.

- 31 Quare conservate iudices, hominem pudore eo, quem amicorum videtis comprobari cum dignitate, tum etiam vetustate, ingenio autem tanto, quantum id convenit existimari, quod summorum hominum ingeniis expetitur esse videatis, causam vero eius modi, quae beneficio legis, auctoritate municipii, testimonio Luculli, tabulis Metelli comprobetur. Quae cum ita sint, petimus a vobis, iudices, si qua non modo humana, verum etiam divina in tantis ingeniis commendatio debet esse, ut eum, qui vos, qui vestros imperatores, qui populi Romani res gestas

semper ornavit, qui etiam his recentibus nostris vestrisque domesticis periculis aeternum se testimonium laudis daturum esse proficitur, estque ex eo numero, qui semper apud omnes sancti sunt habiti itaque dicti, sic in vestram accipiatis fidem, ut humanitate vestram levatus potius, quam acerbitate violatus esse videatur.

D) De coniuratione Catilinae

XII. C. Sallustii Crispi De coniuratione Catilinae

(5, 14, 15 — 17, 23 — 24, 26 — 29, 31).

5. L. Catilina, nobili genere natus, fuit magnam vi et animi 1
et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adolescentia 2
bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis grata fuere, 3
ibique iuventutem suam exercuit. Corpus patiens inediae, aliorum, 4
vigiliae supra quam cuiquam credibile est. Animus audax, sub- 5
dolosus, alieni appetens, sui profusus; satis eloquentiae, sapientiae parum. Vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta 5
semper cupiebat.

14. Sed maxime adolescentium familiaritates appetebat. 5
Nam ut cuiusque studium ex aetate flagrabat, aliis canes, aliis 5
equos mercari, neque sumptui parcere, dum illos obnoxios fidosque sibi faceret.

15. Iam primum adolescens Catilina multa nefanda fecerat 1
contra ius fasque. Postremo captus amore Aureliae Orestillae, 2
quod ea nubere illi dubitabat timens privignum adultam aetate, 3
pro certo creditur necato filio vacuam domum scelestis nuptiis 4
fecisse.

16. Sed iuventutem, quam, ut supra diximus, illexerat, 1
multis modis mala facinorosa edocebat. Ex illis testes falsos com- 2
modare; fidem, fortunas, pericula vilia habere, post, ubi eorum 3
famam atque pudorem attriverat, maiora alia imperabat. His 4
amicis sociisque confisus Catilina opprimendae rei publicae 5
consilium cepit. In Italia nullus exercitus; Cn. Pompeius in 6
extremis terris bellum gerebat; ipsi consulatum petenti magna 7
spes; senatus nihil sane intentus; tutae tranquillaeque res 8
omnes: sed ea prorsus opportuna Catilinae.

17. Igitur circiter Kalendas Iunias L. Caesare et C. Figulo 1
consulibus primo singulos appellare, hortari alios, alios temptare; a. 64

opes suas, imparatam rem publicam, magna praemia coniurationis docere.

1 23. Sed in eā coniuratione fuit Q. Curius, natus haud ob-
 2 scuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus, quem censores
 3 senatu probri gratiā movērant. Huic homīni non minor vanitas
 4 inērat quam audacia: neque reticere, quae audivērat, neque
 5 suāmet ipse scelēra occultare. Erat ei cum Fulviā, muliēre nobili,
 6 vetus consuetudo: cui quo gratior fiēret, etsi inopiā minus
 7 largiri potērat, repente glorians maria montesque polliceri coepit.
 8 At Fulviā, insolentiae Curii, causā, cognitā tale pericūlum rei
 9 publicae haud occultum habuit, sed sublato auctore de Cati-
 10 linae coniuratione, quae quoque modo audiērat, compluribus
 11 narravit.

1 Ea res imprimis studia homīnum accendit ad consulatum
 2 mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea plerāque nobi-
 3 litas invidiā aestuabat et quasi pollui consulatum credebant,
 4 si eum quamvis egregius homo novus adeptus foret. Sed ubi
 5 pericūlum advenit, invidia atque superbia post fuere.

1 24. Igītur comitiis habitis consūles declarantur M. Tullius
 2 et C. Antonius; quod factum primo populares coniurationis
 3 concussērat. Neque tamen Catilinae furor minuebatur, sed in
 4 dies plura agitare: arma per Italiam locis opportunis parare,
 5 pecuniam suā aut amicorum fide sumptam mutuam Faesūlas ad
 6 Manlium quendam portare, qui postea princeps fuit belli faciendi.

1 26. His rebus comparatis Catilina nihilo minus in proxi-
 2 mum annum consulatum petebat. Neque interea quietus erat,
 3 sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen
 4 ad cavendum dolus aut astutiae deērant. Namque a principio
 5 consulatus sui multa pollicendo per Fulviam effecērat, ut Q. Cu-
 6 rius, de quo paulo ante memoravi, consilia Catilinae sibi pro-
 7 dēret. Circum se praesidia amicorum atque clientium occulto
 8 habebat. Postquam dies comitorum venit et Catilinae neque
 9 petitio neque insidiae, quas consulibus in campo fecērat, pro-
 10 spere cessere, constituit bellum facere et extrema omnia experiri,
 11 quoniam, quae occulte temptavērat, aspēra foedāque evenērant.

1 27. Igītur C. Manlium Faesūlas atque in eam partem
 2 Etruriae, Septimium quendam Camertem in agrum Picenum,
 3 C. Iulium in Apuliam dimisit, praeterea alium alio, quem ubique
 4 opportunum sibi fore credebat. Interea Romae multa simul

moliri: consulibus insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere, ipse cum telo esse, item alios iubere, hortari, uti se semper intenti paratique essent, dies noctesque festinare, vigilare, neque insomniis neque labore fatigari. 3 Postremo ubi multa agitant nihil procedit, intempestā nocte coniurationis principes convocat per M. Porcium Laecam, ibique multa de ignaviā eorum questus docet se Manlium praemisisse 4 ad eam multitudinem, quam ad capienda arma paraverat, seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset; eum suis consiliis multum officere.

28. Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris C. Cornelius, 1 eques Romanus, operam suam pollicitus et cum eo L. Vargunteius senator constituere eā nocte paulo post cum armatis hominibus sicuti salutatum; introire ad Ciceronem ac de improvise domi suae imparatum confodere. Curius ubi intellegit, quantum 2 periculum consuli impendeat, propere per Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enuntiat. Ita illi ianuā prohibiti tantum 3 facinus frustra suscepserant. Interea Manlius in Etruriā plebem 4 sollicitare, egestate simul ac dolore iniuriae novarum rerum cupidam, quod Sullae dominatione agros bonaque omnia miserat, praeterea latrones cuiusque generis, quorum in eā regione magna copia erat.

29. Ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permotus, 1 quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manlii quantus aut quo consilio foret, satis compertum habebat, rem ad senatum refert iam antea vulgi rumoribus exagitatam. Itaque, quod plerumque in atroci 2 negotio solet, senatus decrevit, darent operam consules, ne quid res publica detrimenti caperet. Ea potestas per senatum more Romano magistratui maxima permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque cives, domi militiaeque imperium atque iudicium summum habere: aliter sine populi iussu nullius earum rerum consuli ius est.

31. Quibus rebus permota civitas atque immutata urbis 1 facies erat. Ex summā laetitiā atque lasciviā, quae diuturna quies pepererat, repente omnes tristitia invasit: festinare, trepidare, neque loco neque homini cuiquam satis credere, neque bellum gerere neque pacem habere, suo quisque metu pericula metiri.

3 Ad hoc muliēres, quibus rei publicae magnitudine belli
timor insolitus incesserat, afflictare sese, manus supplices ad
caelum tendere, miserari parvos liberos, rogitare omnia, omnia
pavere, superbiā atque deliciis omissis sibi patriaeque diffidere.

4 At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tametsi
praesidia parabantur et ipse lege Plautiā interrogatus erat ab
5 L. Paulo. Postremo dissimulandi causā aut sui expurgandi, sicut
6 iurgio lacessitus foret, in senatum venit. Tum M. Tullius consul,
sive praesentiam eius timens sive irā commotus, orationem
habuit luculentam atque utilem rei publicae, quam postea scrip-
tam edidit.

M. Tullii Ciceronis

XIII. Oratio in Catilinam I in senatu habita

(1 — 6, 8 — 10, 13 — 18, 22 — 23, 25 — 33).

1 Quo usque tandem abutere, Catilina, patientiā nostrā?
Quam diu etiam furor iste tuus nos eludet? Quem ad finem
sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesi-
dium Palatii, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil hic
munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque
2 moverunt? Patere tua consilia non sentis, constrictam iam ho-
rum omnium scientiā teneri coniurationem tuam non vides?
Quid proximā, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos
convocaveris, quid consilii cepēris — quem nostrum ignorare
3 arbitraris? O tempora, o mores! Senatus haec intellēgit, consul
videt: hic tamen vivit. Vivit? Immo vero etiam in senatum
venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad
caedem unumquemque nostrum: nos autem, fortes viri, satis
facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus.
Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat,
in te conferri pestem, quam tu in nos machinaris.

3 An vero vir amplissimus P. Scipio, pontifex maximus, Ti.
Gracchum mediocriter labefactantem statum rei publicae pri-
vatus interfecit: Catilinam orbem terrae caede atque incendiis
4 vastare cupientem nos consules perferemus? Decrevit quondam
senatus, uti L. Opimius consul videret, ne quid res publica
detrimenti caperet: nox nulla intercessit — interfectus est
propter quasdam seditionum suspiciones C. Gracchus, claris-

simo patre, avo, maioribus; occisus est cum liberis M. Fulvius consularis. At vero nos vicesimum iam diem patimur hebescere aciem horum auctoritatis. ▽ Habemus enim eius modi senatus consultum, verum inclusum in tabulis, tamquam in vaginā reconditum, quo ex senatus consulto confestim te interfectum esse, Catilina, convenit. Vivis, et vivis non ad deponendam, sed ad confirmandam audaciam. Tum denique interficere, cum iam 5 nemo tam improbus, tam perditus, tam tui similis inveniri poterit, qui id non iure factum esse fateatur. Quam diu quisquam erit, qui te defendere audeat, vives — et vives ita, ut vivis, multis meis et firmis praesidiis obsessus, ne commovere te contra rem publicam possis. Multorum te etiam oculi et aures non sentientem, sicut adhuc fecerunt, speculabuntur atque custodient. Nihil agis, nihil moliris, nihil cogitas, quod non ego 8 non modo audiam, sed etiam videam planeque sentiam. ▽

▽ Recognosce mecum tandem noctem illam superiorem: iam intelliges multo me vigilare acrius ad salutem quam te ad perniciem rei publicae. Dico te priore nocte venisse inter falcarios — non agam obscure — in M. Laecae domum; convenisse eodem complures eiusdem amentiae scelerisque socios. Num negare audes? Quid taces? Convincam, si negas; video enim esse hic in senatu quosdam, qui tecum unā fuerunt. O di 9 immortales! Ubīnam gentium sumus? Quam rem publicam habemus? In quā urbe vivimus? Hic, hic sunt in nostro numero, patres conscripti, in hoc orbis terrae sanctissimo gravissimoque consilio, qui de nostro omnium interitu, qui de huius urbis atque adeo de orbis terrarum exitio cogitent. Hos ego video consul et de re publicā sententiam rogo et, quos ferro trucidari oportebat, eos nondum voce vulnero.

▽ Fuisti igitur apud Laecam illā nocte, Catilina, distribuisti partes Italiae, statuisti, quo quemque proficisci placeret, delegisti, quos Romae relinqueres, quos tecum educeres, discipulisti urbis partes ad incendia; confirmasti te ipsum iam esse exiturum, dixisti paulum tibi esse etiam nunc morae, quod ego 11 vivere: reperti sunt duo equites Romani, qui te istā curā liberarent et se illā ipsā nocte paulo ante lucem me in meo lecto interfecturos esse pollicerentur. Haec ego omnia, vixdum 10 etiam coetu vestro dimisso, compēri: domum meam maioribus praesidiis munivi atque firmavi; exclusi eos, quos tu ad me

salutatam mane miseram, cum illi ipsi venissent, quos ego iam multis ac summis viris ad me id temporis venturos esse praedixeram. Quae cum ita sint, Catilina, perge, quo coepisti, egredere aliquando ex urbe; patent portae: proficiscere. Nimum diu te imperatorem tua illa Manliana castra desiderant. Educ tecum etiam omnes tuos; si minus, quam plurimos. Nobiscum versari iam diutius non potes: non feram, non patiar, non sinam. ▽

- 13 ▽ Quid est enim, Catilina, quod te iam in hac urbe delectare possit? In qua nemo est extra istam coniurationem perditorum hominum, qui te non metuat, nemo, qui non odert. Quae nota domesticae turpitudinis non inusta vitae tuae est? Quod privatarum rerum dedecus non haeret in fama? Quid
- 14 vero? Nuper cum morte superioris uxoris novis nuptiis domum vacuefecisses, nonne etiam alio incredibili scelere hoc scelus cumulasti? Quod ego praetermitto et facile patior sileri, ne in hac civitate tanti facinoris immanitas aut exstitisse aut non vindicata esse videatur. Praetermitto ruinas fortunarum tuarum, quas omnes proximis Idibus tibi impendere senties: ad illa venio, quae non ad privatam ignominiam vitiorum tuorum, non ad domesticam tuam difficultatem ac turpitudinem, sed ad summam rem publicam atque ad omnium nostrum vitam salutemque pertinent. Potestne tibi haec lux, Catilina, aut huius caeli spiritus esse iucundus, cum scias esse horum neminem, qui nesciat te pridie Kalendas Ianuarias Lepido et Tullo consulibus stetisse in comitio cum telo, manum consulum et principum civitatis interficiendorum causam paravisse, sceleri ac furori tuo non mentem aliquam aut timorem tuum sed fortunam populi Romani obstitisse? Ac iam illa omitto — neque enim sunt aut obscura aut non multa commissa postea —: quotiens tu me designatum, quotiens vero consulem interficere conatus es! Quotiens tibi iam extorta est ista sica de manibus, quotiens excidit casu aliquo et elapsa est! Nihil agis, nihil adsequeris, neque tamen conari ac velle desistis.

- 16 ▽ Nunc vero quae tua est ista vita? Sic enim iam tecum loquar, non ut odio permotus esse videar, quo debeo, sed ut misericordiam, quae tibi nulla debetur. Venisti paulo ante in senatum: quis te ex hac tanta frequentia, tot ex tuis amicis ac necessariis salutavit? Quid, quod adventu tuo ista subsellia vacuefacta sunt, quod omnes consulares, qui tibi persaepe ad

caedem constituti fuerunt, simul atque adsedisti, partem istam subselliorum nudam atque inanem reliquerunt, quo tandem animo tibi ferendum putas? Servi, mehercule, mei si me isto 17 pacto metuērent, ut te metuunt omnes cives tui, domum meam relinquendam putarem: tu tibi urbem non arbitraris? Et si me meis civibus iniuriā suspectum tam graviter atque offensum viderem, carere me aspectu civium quam infestis omnium oculis conspici mallet: tu cum conscientia scelerum tuorum agnoscas odium omnium iustum et iam diu tibi debitum, dubitas, quorum mentes sensusque vulneras, eorum aspectum praesentiamque vitare? Si te parentes timerent atque odissent tui neque eos ratione ullā placare posses, ut opinor, ab eorum oculis aliquo concederes; nunc te patria, quae communis est parens omnium nostrum, odit ac metuit et iam diu nihil te iudicat nisi de parricidio suo cogitare: huius tu neque auctoritatem verebēre, nec iudicium sequere nec vim pertimesces? Quae tecum, Catilina, sic agit et quodam modo tacita loquitur: 18 „Nullum iam aliquot annis facinus exstitit nisi per te, nullum flagitium sine te; tibi uni multorum civium necesse, tibi vexatio direptioque sociorum impunita fuit ac libera; tu non solum ad neglegendas leges et quaestiones, verum etiam ad evertendas perfringendasque valuisti. Superiora illa quamquam ferenda non fuerunt, tamen, ut potui, tuli: nunc vero me totam esse in metu propter unum te, quidquid increpuerit Catilinam timeri, nullum videri contra me consilium iniri posse, quod a tuo scelere abhorreat, non est ferendum. Quam ob rem discede atque hunc mihi timorem eripe: si est verus, ne opprimar, sin falsus, ut tandem aliquando timere desinam.“

Quamquam quid loquor? Te ut ulla res frangat? Tu ut 22 ullam fugam meditare? Tu ut ullum exsilium cogites? Neque enim is es, Catilina, ut te aut pudor umquam a turpitudine aut metus a periculo aut ratio a furore revocarit. Quam 23 ob rem, ut saepe iam dixi, proficiscere ac, si mihi inimico, ut praedicas, tuo conflare vis invidiam, rectā perge in exsilium: vix feram sermones hominum, si id feceris; vix molem istius invidiae, si in exsilium iussu consulis ieris, sustinebo. Sin autem servire meae laudi et gloriae mavis, egredere cum importunā sceleratorum manu, confer te ad Manlium, concita perditos cives, secerne te a bonis, infer patriae bellum, exsulta

impio latrocinio, ut a me non eiectus ad alienos sed invitatus
 25 ad tuos esse videaris. Ibis tandem aliquando, quo te iam pri-
 dem tua ista cupiditas effrenata] ac furiosa rapiebat; neque
 enim tibi haec res affert dolorem sed quandam incredibilem
 voluptatem. Ad hanc te amentiam natura pepērit, voluntas
 exercuit, fortuna servavit. Numquam tu non modo otium sed
 ne bellum quidem, nisi nefarium, concupisti. Nactus es ex per-
 dītis atque ab omni non modo fortunā verum etiam spe de-
 26 relictis conflata[m] improborum manum. Hic tu quā laetitiam per-
 fruere, quibus gaudiis exsultabis, quantā in voluptate baccha-
 hēre, cum in tanto numēro tuorum neque audies virum bonum
 quemquam neque videbis! Ad huius vitae studium meditati
 illi sunt qui feruntur labores tui; habes, ubi ostentes tuam
 illam praeclaram patientiam famis, frigōris, inopiae rerum
 omnium, quibus te brevi tempore confectum esse senties. Tan-
 27 tum profeci, cum te a consulatu reppūli, ut exsul potius tem-
 ptare, quam consul vexare rem publicam posses, atque ut id,
 quod esset a te scelerate susceptum, latrocinium potius, quam
 bellum nominaretur.

Nunc, ut a me, patres conscripti, quandam prope iustam
 patriae querimoniam detester ac deprēcer, percipite, quaeso,
 diligenter, quae dicam, et ea penitus animis vestris mentibus-
 que mandate. Etēnim si mecum patria, quae mihi vitā meā
 multo est carior, si cuncta Italia, si omnis res publica sic lo-
 quatur: „M. Tulli, quid agis? Tune eum, quem esse hostem
comperisti, quem ducem belli futurum vides, quem exspectari
imperatorem in castris hostium sentis, auctorem scelēris, prin-
cipem coniurationis, evocatorem servorum et civium perditō-
rum, exire patiere, ut abs te non emissus ex urbe sed immis-
sus in urbem esse videatur? Nonne hunc in vincula duci,
non ad mortem rapi, non summo supplicio mactari imperabis?
 28 Quid tandem te impedit? Mosne maiorum? At persaepe etiam
 privati in hac re publicā perniciosos cives morte multarunt.
 An leges, quae de civium Romanorum supplicio rogatae sunt?
 At numquam in hāc urbe, qui a re publicā defecerunt, civium
 iura tenuerunt. An invidiam posteritatis times? Praeclaram
 vero populo Romano refert gratiam, qui te, hominem] per te
 cognitum, nullā commendatione maiorum, tam mature ad
 summum imperium per omnes honorum gradus extulit, si pro-

pter invidiam aut alicuius periculi metum salutem civium tuorum negligis. Sed si quis est invidiae metus, num est vehementius severitatis ac fortitudinis invidia, quam inertiae ac nequitiae pertimescenda? An cum bello vastabitur Italia, vexabuntur urbes, tecta ardebunt, tum te non existimas invidiae incendio conflagraturum“? 29

His ego sanctissimis rei publicae vocibus et eorum hominum, qui hoc idem sentiunt, mentibus pauca respondebo. Ego si hoc optimum factu iudicarem, patres conscripti, Catilinam morte multari, unius usuram horae gladiatori isti ad vivendum non dedissem. Nunc intelligo, si iste, quo intendit, in Manliana castra pervenerit, neminem tam stultum fore, qui non videat coniurationem esse factam, neminem tam improbum, qui non fateatur. Hoc autem uno interfecto intelligo hanc rei publicae pestem paulisper reprimi, non in perpetuum comprimi posse. Quodsi sese eiecērit secumque suos eduxerit et eodem ceteros undique collectos naufragos aggregarit, exstinguetur atque delebitur non modo haec tam adulta rei publicae pestis, verum etiam stirps ac semen malorum omnium. Etēnim si ex tanto latrocinio iste unus tolletur, videbimur fortasse ad breve quoddam tempus curā et metu esse relevati, periculum autem residebit et erit inclusum penitus in venis atque in visceribus rei publicae. Ut saepe homines aegri morbo gravi, cum aestu febrique iactantur, si aquam gelidam biberunt, primo relevari videntur, deinde multo gravius vehementiusque afflictantur, sic hic morbus, qui est in re publicā, relevatus istius poenā, vehementius reliquis vivis ingravescet. 30 31

Quare secedant improbi, secernant se a bonis, unum in locum congregentur, muro denique secernantur a nobis, desinant insidiari domi suae consuli, circumstare tribunal praetoris urbani, obsidere cum gladiis curiam, faces ad inflammandam urbem comparare; sit denique inscriptum in fronte uniuscuiusque, quid de re publicā sentiat. Polliceor hoc vobis, patres conscripti, tantam in nobis consulibus fore diligentiam, tantam in vobis auctoritatem, tantam in equitibus Romanis virtutem, tantam in omnibus bonis consensionem, ut Catilinae profectione omnia patefacta, illustrata, oppressa, vindicata esse videatis. 32

Hisce omnibus, Catilina, cum summā rei publicae salute, cum tuā peste ac pernicie cumque eorum exito, qui se tecum 33

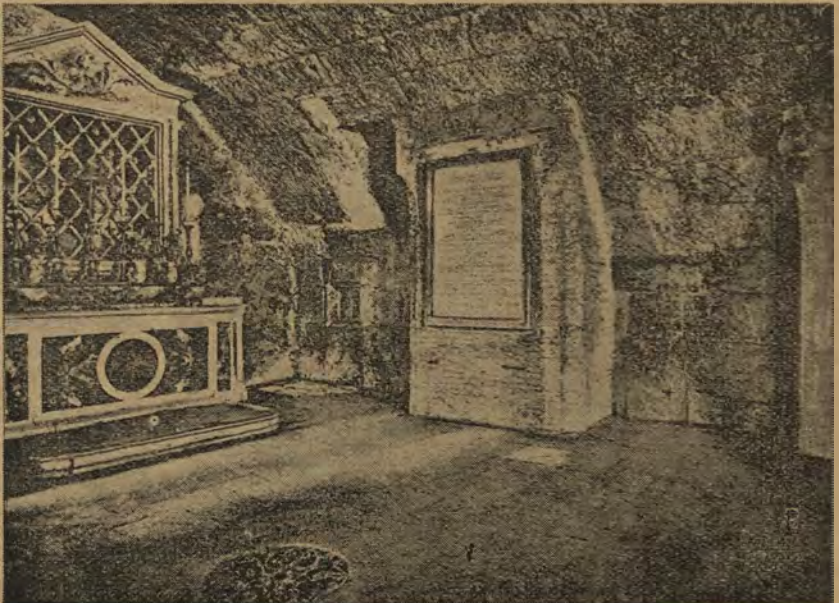
omni scelere parricidioque iunxerunt, proficiscere ad impium bellum ac nefarium. Tu, Iuppiter, qui isdem, quibus haec urbs, auspiciis a Romulo es constitutus, quem Statorem huius urbis atque imperii vere nominamus, hunc et huius socios a tuis ceterisque templis, a tectis urbis ac moenibus, a vita fortunisque civium omnium arcebis, et homines bonorum inimicos, hostes patriae, latrones Italiae, scelerum foedere inter se ac nefaria societate coniunctos, aeternis suppliciis vivos mortuosque mactabis.

XIV.

Bellum Catilinae

(Sallustius, De coniuratione Catilinae 31, 7 sq. — Florus, Eptōma II 12).

- 7 31. Ubi Cicero assedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso vultu, voce supplicii postulare a patribus coepit, ne quid de se temere crederent; eam familiam ortum, ita se ab adolescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet; ne existimarent sibi, patricio homini, cuius ipse atque maiorum plurima beneficia in plebem Romanam essent, perditam re publicam opus esse, cum eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae. Ad hoc maledicta alia cum adderet, obstrepere omnes, hostem atque parricidam vocare. Tum ille
- 8

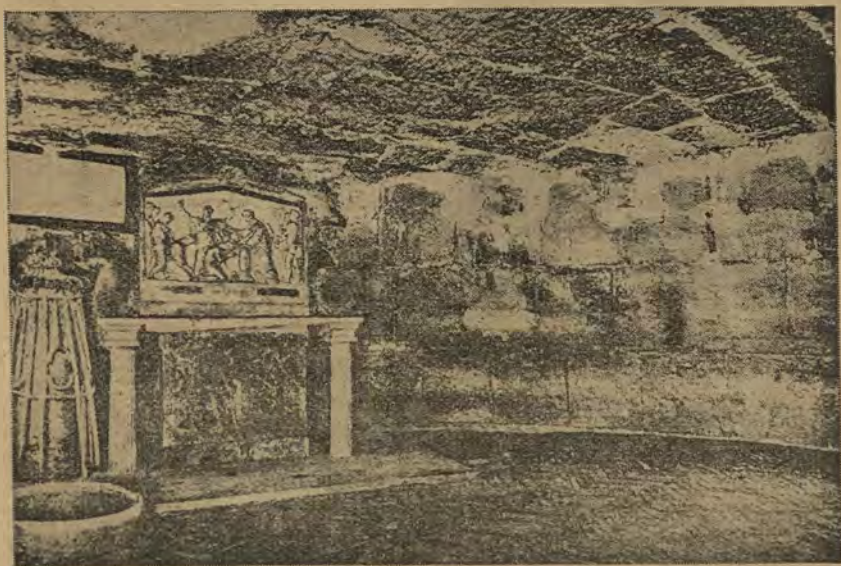

furibundus „quoniam quidem circumventus — inquit — ab inimicis 9
praeceps agor, incendium meum ruinā restinguam“. Deinde se
ex curiā domum proripuit.

II. 12. Catilina ad praeparatum a Manlio in Etruriā exer-
citur proficiscitur signa illaturus urbi. Lentulus destinatum
familiae suae Sibyllinis versibus regnum sibi vaticinans ad prae-
stitutum a Catilinā diem urbe totā viros, faces, tela disponit.
Nec civili conspiratione contentus legatos Allobrogum, qui tum
forte aderant, in arma sollicitat. Isset ultra Alpes furor, nisi
alterā proditiōe Volturcii praetoris litterae tenerentur. Statim
Ciceronis imperio iniecta est barbaris manus; palam praetor
in senatu vincitur. De supplicio agentibus Caesar par-
cendum dignitati, Cato animadvertendum pro scelere cense-
bant. Quam sententiam secutus omnibus in carcere parricidae
strangulantur.

Quamvis pars coniurationis oppressa est, tamen ab incepto
Catilina non destitit; infestis ab Etruriā signis patriam petens
obvio Antonii exercitu opprimitur. Quam atrociter dimicatum sit,
exitus docuit. Nemo hostium bello superfuit; quem quis in pu-
gnando cepērat locum, eum amissā animā corpore tegebat
Catilina longe a suis inter hostium cadavera repertus est, pul-
cherrimā morte, si pro patriā sic concidisset.

a. 63

E) Tibulli et Ovidii carmina selecta

XV.

Quid sibi poeta optet

(Tibull. I 40).

- Nōn egō divitias patrum fructusquē rēquīrō,
 Quos tūllit antiquō conditā messis āvo:
 Parvā sēges sātis est, sātis est, rēquiescērē lecto
 Si licēt et solitō membrā lēvārē tōro.
 5 Quam iūvat immītes ventōs audirē cūbantem!
 Sēcūrum somnōs imbrē iūvantē sēqui!
 Hoc mihi contingat: Sit dives iūrē, fūrōrem
 Quī mārīs et tristēs ferrē pōtest plūvias.
 10 Ō quantum (e)st aurī pērēat pōtiusquē smāragdi,
 Quam fleāt ob nostrās ullā puellā vias.
 Nōn egō laudārī cūrō, meā Deliā: Tēcum
 Dum mōdō sim, quaesō, segnis inersquē vōcer.
 Te spectem, suprēmā mihi cum venērīt hōra,
 Tē tēneam mōriens dēficientē mānu.
 15 Flebis et arsure positum me, Delia, lecto
 Tristibus et lacrimis oscula mixta dabis.
 Flebis: Non tua sunt duro praecordia ferro
 Vincita, nequ(e) in tenēro stat tibi corde silex.
 Illo non iuvenis poterit de funere quisquam
 20 Lumina, non virgo, sicca referre domum.
 Tu manes ne laede meos, sed parce solutis
 Crinibus et teneris, Delia, parce genis.
 Interea, dum fata sinunt, iungamus amores!
 Iam veniet tenēbris Mors adoperta caput,
 25 Iam subrepet iners aetas, nec amare decebit,
 Dicere nec cano blanditias capite.

XVI.

Cornuti dies natalis

(Tibull. II 2).

- Dicāmus bonā verbā — venit nātālis ad āras —
 Quisquis ades, linguā, vir mulierquē, fāve.
 Ūrantur piā turā fōcis, ūrantūr ōdōres,
 Quos tēnēr ē terrā divitē mittit Arabs.
 5 Ipsē suos Gēniūs adsit visurūs hōnores,
 Cū dēcōrent sanctas molliā sertā cōmas.

Illius puro destillent tempora nardo,
 Atque satur libo sit mædeatque mero,
 Annuat et, Cornute, tibi, quodcumque rogabis.
 En age, quid cessas? annuit ille: roga. 10
 Auguror, uxoris fidos optabis amores:
 Iam reor hoc ipsos edidicisse deos.
 Nec tibi maluëris, totum quaecumque per orbem
 Fortis arat valido rusticus arva bove,
 Nec tibi, gemmarum quidquid felicibus Indis 15
 Nascitur, eoi qua maris unda rubet.
 Vota cadunt: utinam strepitantibus advolet alis
 Flavæque coniugio vincula portet Amor,
 Vincula, quae maneant semper, dum tarda senectus
 Inducat rugas inficiatque comas. 20

XVII.

Ovidius de vita sua

(Tristium IV 10).

Sulmo mihi patria (e)st, gelidis uberrimus undis,
 Milia qui novies distat ab urbe decem.
 Editus hic ego sum, nec non ut tempora noris,
 Cum cecidit fato consul uterque pari.
 Si quid id est, usque a proavis vetus ordinis heres, 5
 Non modo fortunæ munere factus eques.
 Nec stirps prima fui: genito sum fratre creatus,
 Qui tribus ante quater mensibus ortus erat.
 Lucifer amborum natalibus adfuit idem:
 Una celebrata (e)st per duo liba dies. 10
 Frater ad eloquium viridi tendebat ab aevo,
 Fortia verbosi natus ad arma fori.
 At mihi iam puero caelestia sacra placebant,
 Inque suum furtim Musæ traherent opus.
 Saepè pater dixit: „Studium quid inutile temptas?
 Maeonides nullas ipsè reliquit opes.“ 15
 Motus eram dictis totoque Heliconè relicto
 Scribere temptabam verba soluta modis.
 Spontè suâ carmen numeros veniebat ad aptos:
 Et quod temptabam scribere, versus erat. 20
 Interea tacito passu labentibus annis
 Liberior fratri sumpta mihi quæ toga (e)st

Induiturqu(e) ūmēris cum latō purpurā clāvo:
 Et stūdiū nōbis, quod fuit antē, mānet.
 25 Iamque decem vitae frāter gemināverat annos,
 Cum perit, et coepi parte carere mei.
 Cepimus et tenērae primos aetatis honores,
 Deque viris quondam pars tribus una fui.
 30 Curia restabat; clavi mensura coacta (e)st:
 Maius erat nostris viribus illud onus.
 Tempōris illius colui fovique poētas,
 Quotqu(e) adērant vates, rebar adesse deos.
 Utqu(e) ego maiores, sic me coluere minores,
 Notāque non tarde facta Thalīa mea (e)st.
 35 Carmīna cum primum populo iuvenalia legi,
 Barba resecta mihi bisve semelve fuit.
 Multa quidem scripsi; sed quae vitiosa putavi,
 Emendaturis ignibus ipse dedi.
 40 Iam mihi canities pulsus melioribus annis
 Venērat antiquas miscueratque comas,
 Cum maris Euxini positos ad laeva Tomitas
 Quaerere me laesi principis ira iubet.
 Hic ego finitimis quamvis circumsōner armis,
 Tristia, quo possum, carmine fata levo.
 45 Ergo quod vivo durisque laboribus obsto,
 Nec me sollicitae taedia lucis habent,
 Gratia, Musa, tibi: nam tu solacia praebes,
 Tu curae requies, tu medicina venis.
 Tu mihi, quod rarum (e)st, vivo sublime dedisti
 50 Nomen, ab exsequiis quod dare fama solet.
 Si quid habent igitur vatū praesagia veri,
 Protinus ut moriar, non ero, terra, tuus.

XVIII.

Fabūla de Narcisso

(Ovid. Metamorphoseon III 407 sq).

Fons erāt illimis, nītīdīs argenteūs undis,
 Quem nēquē pastōres nēquē pastae montē cāpellae
 Contigērant aliudvē pēcus, quem nullā vōlucris
 Nec fērā turbārat nec lapsūs āb arbōrē rāmus.
 5 Hic puēr et stūdiō venandī lassūs et aestu
 Prōcūbuit faciēmq̄ lōcī fontemq̄ sēcutus,

Dumquē bibit, vīsae correptūs imāginē formae
 Spem sinē corpōr(e) amat, corpus putāt esse, quōd unda (e)st.
 Spectāt hūmī pōsitus gēminum, suā lūminā, sīdus
 Et dignos Bacchō, dignōs et Apollinē crīnes 10
 Impubesquē gēnās et ēburneā collā dēcusque
 Orīs et in nīveō mixtum candōrē rūbōrem,
 Cunctāquē mirātur, quībūs est mirābilis ipse.
 Intīmā fallācī quōtiens dēdit osculā fonti!
 In mēdias quōtiens visum captantiā collum 15
 Bracchiā mersit āquas nec sē dēprendit in illis!
 Crēdulē, quid frustrā simūlacra fugāciā captas?
 Quod pētīs, est nusquam; quōd amās, avertērē, perdes!
 Istā rēpercussae, quam cernīs, imāginis umbra (e)st:
 Nīl hābēt istā suī, tēcum vēnitquē mānetque; 20
 Tēcum discedet, sī tu discedērē possis!
 Non illum Cerēris, non illum cura quietis
 Abstrahēr(e) inde potest, sed opacā fusus in herbā
 Spectat inexpleto mendacem lumīne formam.
 Ad circumstantes tendens sua bracchia silvas, 25
 „Equis, io silvae, crudelius — inquit — amavit?

- Quoque magis doleam, nec nos mare separat ingens
 Nec via, nec montes, nec clausis moenia portis;
 Exiguā prohibemur aquā! minimumque, quod obstat.
 30 Quisquis es, huc exi! quid me, puer unice, fallis?“
 Sic dolet et tecto paulatim carpitur igni;
 Et neque iam color est mixto candore rubori
 Nec vigor et vires et quae modo visa placebant.
 Ultima vox solitam fuit haec spectantis in undam:
 35 „Heu! frustra, dilecte puer!“ totidemque remisit
 Verba locus, dictoque „vale“ „vale“ inquit et Echo.
 Ille caput viridi fessum submitit in herbā.
 Lumina mors clausit domini mirantia formam.
 Tum quoque se, postquam (e)st infernā sede receptus,
 40 In Stygiā spectabat aquā. Planxere sorores
 Nāidēs et sectos fratri posuere capillos,
 Planxerunt dryādes; plangentibus assōnat Echo.
 Iamque rogam quassasque faces feretrumque parabant:
 Nusquam corpus erat: croceum pro corpore florem
 45 Inveniunt, foliis medium cingentibus albis.

XIX. Latona colonos Lycios in ranas mutat

(Ovid. Metamorphoseon VI 340 sq).

- Finibus in Lyciae longō deā fessā lābore
 Sidereō siccātā sitim collegit ab aestu.
 Fortē lacum mediocris aquae prospexit in imis
 Vallibus: agrestes illic fruticōsā lēgebant
 5 Viminā cum iuncis grātamquē paludibus ulvam.
 Accessit pōsitōquē gēnū Titaniā terram
 Pressit, ut hauriret gelidōs pōturā liquōres.
 Rusticā turbā vētat. Deā sic adfatā vētantes:
 „Quid prōhibētis aquis? usus commūnis aquarū (e)st.
 10 Quas tamen ut detis, supplex pētō. Nōn egō⁴⁴ nostros
 Abluer(e) hīc artus lassatāquē membrā parābam,
 Sed relēvārē sitim. Cārēt ōs ūmōrē lōquentis
 Et faucēs ārent vixqu(e) est viā vōcīs in illis.
 Haustūs aquae mihī nectār ērit vitamquē fātēbor
 15 Accēpissē simul: vītam dēdēritīs in undā.
 Hī quōquē vos mōveant, quī nostrō bracchiā tendunt
 Parvā sin(u).“ Et cāsū tendēbant bracchiā nāti.

Quem non blanda deae potuissent verba movere?

Hi tamen orantem perstant prohibere minasque,
 Ni procul abscedat, conviciaku(e) insuper addunt. 20
 Nec satis est: ipsos etiam pedibusque manuque
 Turbavere lacus imoqu(e) e gurgite mollem
 Huc illuc limum saltu movere maligno.
 Distulit ira sitim: nequ(e) enim iam filia Coei
 Supplicat indignis nec dicere sustinet ultra 25
 Verba minora dea; tollensqu(e) ad sidera palmas
 „Aeternum stagno“ — dixit — „vivatis in isto.“

Eveniunt optata deae. Iuvat esse sub undis,
 Et modo tota cavā submergere membra palude,
 Nunc proferre caput, summo modo gurgite nare, 30
 Saepe super ripam stagni consistere, saepe
 In gelidos resilire lacus. Sed nunc quoque turpes
 Litibus exercent linguas pulsoque pudore,
 Quamvis sint sub aquā, sub aquā maledicere temptant.
 Vox quoque iam rauca (e)st inflataque colla tumescunt, 35
 Terga caput tangunt, coll(a) intercepta videntur;
 Spina viret, venter, pars maxima corporis, albet:
 Limosoque novae saliunt in gurgite ranae.

XX. De Daedalo et Icaro

(Ovid. Metamorphos. in VIII 183 sq).

Daedalus interea Creten longumque perosus
 Exsilium tactusque loci natalis amore
 Clausus erat pelago. „Terras licet“ inquit „et undas
 Obstruat, at caelum certe patet: ibimus illac.
 Omnia possideat, non possidet aera Minos.“ 5
 Dixit et ignotas animum dimittit in artes
 Naturamque novat. Nam ponit in ordine pennas
 A minima coeptas, longam breviorē sequenti,
 Tum lino medias et ceris alligat imas
 Atqu(e) ita compositas parvo curvamine flectit, 10
 Ut veras imitetur aves. Puer Icarus una
 Stabat et, ignarus sua se tractare pericla,
 Ore ridentem modo, quas vaga moverat aura,
 Captabat plumas, flavam modo pollice ceram
 Mollibat lusuque suo mirabile patris 15

Impediēbāt ōpus. Postquam mănūs ultimă coeptis
 Impōsita (e)st, gēmīnas ōpifex librāvīt in ālas
 Ipsē suum corpus mōtāquē pēpendīt in aurā.
 Instruit et natum „medio“ qu(e) „ut limite curras,
 20 Icār(e), ait, „moneo, nē, si demissior ibis,
 Unda gravet pennas, si celsior, ignis adurat.
 Me duce carpe viam“. Parīter praecepta volandi
 Tradit et ignotas umēris accommodat alas.

a.

25 Inter opus monitus^e pī genae maduere seniles
 Et patriae tremuere manus. Dedit oscūla nato
 Non itērum repetenda suo. Pennisque levatus
 Ante volat comitique timet, velut ales, ab alto
 Quae tenēram prolem produxit in aēra nido,
 Hortaturque sequi damnosasqu(e) erūdit artes
 30 Et movet ipse suas et nati respicit alas.
 Sed puer audaci coepit gaudere volatu
 Deseruitque ducem caelique cupidīne tractus
 Altius egit iter. Rapīdi vicinia solis
 Mollit odoratas, pennarum vincūla, ceras.
 35 Tabuērant cerae. Nudos quatit ille lacertos
 Remigioque carens non ulla percipit auras.
 Oraque caerūleā patrium clamantia nomen
 Excipiuntur aquā: quae nomen traxit ab illo.

At pater infelix, nec iam pater, „Icäre“, dixit,
 „Icäre“, dixit „ub(i) es? Qua te regione requiram?“ 40
 „Icäre“, dicebat; pennas adspexit in undis
 Devovitque suas artes corpusque sepulcro
 Condidit. Et tellus a nomine dicta sepulti.

XXI.

De Orpheo et Eurydicā

(Ovid. Metamorphoseon X 8 sq).

Nuptā per herbas
 Dum nõvā naiādum turbā cõmitatā vāgatur,
 Occidit in tälum serpentis dentē recepto.
 Quam sätis ad supēras postquam Rhödöpēius auras
 Deflevit vātes, nē non temptārēt et umbras, 5
 Ad Stýgā Taenariā (e)st ausus descendēre portā
 Perquē lēves pöpulos simúlacrāquē functā sēpulcro
 Persēphōnēn ādiit ināmoenāquē regnā tēnentem
 Umbrārum dõminum. Pulsisqu(e) ad carminā nervis
 Sic ait: „O pösiti sub terrā nūminā mundi, 10
 Causā viae (e)st coniunx, in quam calcatā venēnum
 Vipērā diffudit crescentesqu(e) abstulit annos.
 Posse pati volui nec me temptasse negabo:
 Vicit Amor. Supērā deus hic bene notus in orā (e)st;
 Vos quoque iunxit Amor. Per eg(o) haec loca plena timoris, 15
 Per chaos hoc ingens vastiquē silentia regni,
 Eurydices, oro, properata retexite fata“.
 Talia dicentem nervosqu(e) ad verba moventem
 Exsanges flebant animae: nec Tantālus undam
 Captavit refūgam stupuitqu(e) Ixiōnis orbis. 20
 Tunc primum lacrimis victarum carmine fama (e)st
 Eumenidum maduisse genas. Nec regia coniunx
 Sustinet oranti, nec qui regit ima, negare
 Eurydicenque, vocant. Umbras erat illa recentes
 Inter et incessit passu de vulnere tardo. 25
 Hanc simul et legem Rhodopeius accipit Orpheus,
 Ne flectat retro sua lumina, donec Avernas
 Exierit valles: aut irrita dona futura.
 Carpitur acclivis per muta silentia trames,
 Nec procul afuerunt telluris margine summae: 30

Hic, ne deficēret, metuens avidusque videndi
 Flexit amans oculos: et protinus illa relapsa (e)st.
 Iamqu(e) itērum moriens non est de coniūge quidquam
 Questa suo: quid enim nisi se quereretur amatam?

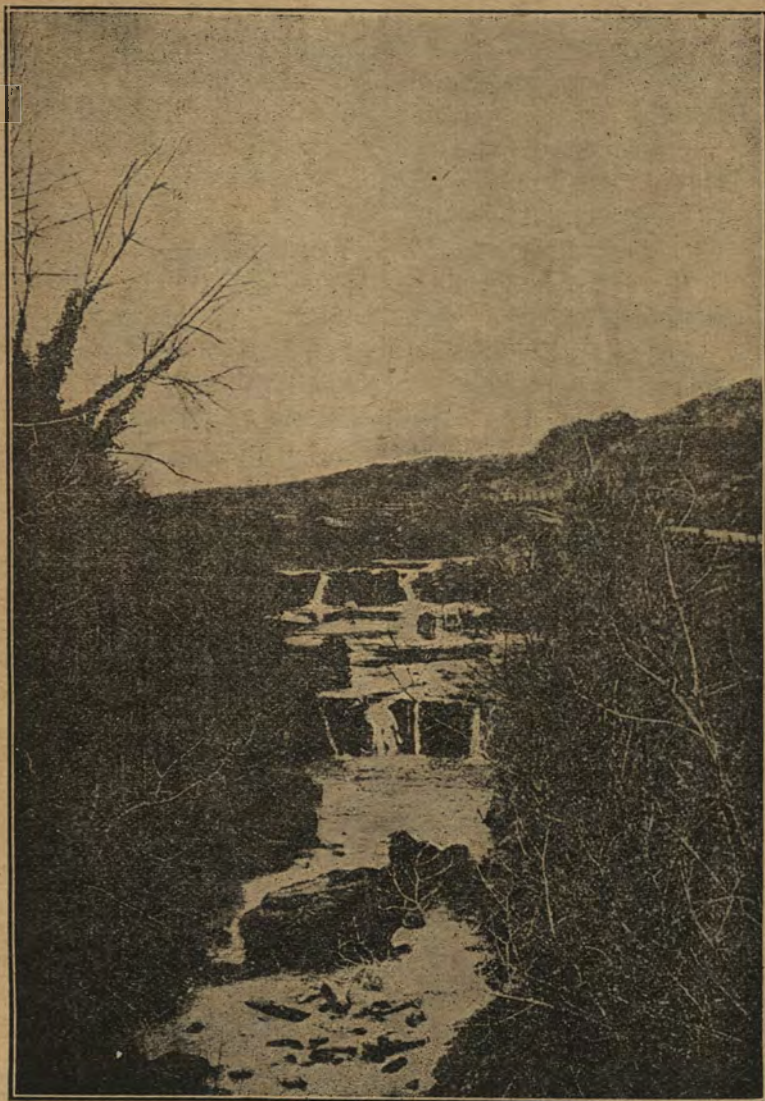

XXII. De Fabiorum ad Cremēram interītu

(Idibus Februariis)

(Ovid. Fastorum II 193 sq).

5 Idiūs agrestis fūmant altariā Fauni,
 Hīc ūbī discretās Insulā rumpit āquas.
 Haec fuit illā diēs, in quā Veientibūs armis
 Ter centum Fābii ter cecidērē duo.
Unā dōmus vīres ēt ōnus suscepērāt urbis:
 Sūmunt gentiles armā prōfessā mānus.
 Egrēditur castris miles gēnērōsus āb isdem,
 E quis dux fieri quilibēt aptus erat.
 10 Ut celēri passū Cremēram tētigērē rāpācem,
 (Turbidūs hībernīs illē fluebāt āquis)
 Castrā locō pōnunt. Destructis ensibūs ipsi
 Tyrrhēnum vālidō Martē pēr agmēn eunt,

- Non aliter, quam cum Libycā de rupē leones
 Invadunt sparsos latā per arvā grēges.
 15 Diffugiunt hostes inhonestaque vulnera tergo
 • Accipiunt: Tusco sanguine terra rubet.
 Sic iterum, sic saepe cadunt. Ubi vincēr(e) aperte
 Non datur, insidias armāque tecta parant.
 Campus erat. Campi claudebant ultima colles
 20 Silvāque montanas occulēr(e) apta feras.
 In medio paucos armentāque rara relinquunt,
 Cetera virgultis abdita turba latet.
 At Fabii vallem latis discoursibus implent,
 Quodque vident, sternunt, nec metus alter inest.
 25 Fraude perit virtus. In apertos undique campos
 Prosiliunt hostes et latus omne tenent.
 Quid faciant pauci contra tot milia fortes?
 Quidve, quod in misero tempore restet, adest?
 Sicut aper longe silvis Laurentibus actus
 30 Fulmineo celēres dissipat ore canes,
 Mox tamen ipse perit: sic non moriuntur inulti
 Vulnerāqu(e) alternā dantque feruntque manu.
 Una dies Fabios ad bellum miserat omnes:
 Ad bellum missos perdidit una dies.
 35 Ut tamen Herculeae superessent semina gentis,
 Credibile (e)st ipsos consuluisse deos.
 Nam puer impubes et adhuc non utilis armis
 Unus de Fabiā gente relictus erat:
 Scilicet ut posses olim tu, Maxime, nasci,
 40 Cui res cunctando restituenda foret.

Dodatek

Najważniejsze wiadomości o heksametrze i pentametrze

1. Istotą rytmu w wierszu polskim jest regularne następstwo zgłosek akcentowanych i nieakcentowanych. Istotą rytmu w wierszu łacińskim jest regularne następstwo zgłosek (nie samogłosek!) długich i krótkich.

2. W poezji łacińskiej dwie zgłoski krótkie mają dla rytmu tę samą wartość, co jedna zgłoska długa. Dlatego w wierszach łacińskich występuje nieraz jedna zgłoska długa zamiast dwu zgłosek krótkich i naodwrot.

3. Jednostką rytmu w wierszu łacińskim jest stopa. Stopa składa się z dwu części: z części, wymawianej z przyciskiem (arsa), i z części, wymawianej słabiej (teza). Stopa, złożona z trzech zgłosek, z których pierwsza jest długa, wymawiana z przyciskiem, a druga i trzecia są krótkie, wymawiane słabiej, nazywa się stopą daktyliczną lub daktylem: $\text{—} \cup \cup$ máxímŭs.

Uwaga. Niekiedy w wierszach niedaktylicznych jednostkę rytmu tworzy połączenie dwu stóp, zwane metrum.

4. Wiersz, złożony z sześciu stóp daktylicznych, nazywa się heksametrem daktylicznym. W tym wierszu występuje często w poszczególnych stopach zgłoska długa zamiast dwu zgłosek krótkich: $\text{—} -$ vēnti. Taka stopa zastępcza nazywa się spondejem. Spondej występuje często w pierwszych czterech stopach, bardzo rzadko w stopie piątej. Szósta stopa składa się z a w s z e z dwu zgłosek, przyczem ostatnia może być długa lub krótka. Zgłoska taka, której iloczys jest dla rytmu obojętny, nazywa się syllaba anceps. Ilość zgłosek heksametru daktylicznego waha się więc między 12 a 17. Rzadki jest wiersz z samych spon-

Non est | in medi|co sem|per, rele|vetur ut | aeger;

Inter|dum doc|ta | plus valet | arte ma|lum.

Nie zawsze jest w mocy lekarza ulżyć choremu;
Niekiedy zło jest mocniejsze od uczonej sztuki.

6. Zbieg dwu samogłosek, z których jedna kończyła wyraz, a druga zaczynała wyraz następny (hiatus), raził Rzymian. Poeci, budując swe wiersze, unikali hiatu czyto przez dobór wyrazów, czyto przez ich rozmieszczenie. Jeśli mimo to zachodził taki zbieg dwu samogłosek, opuszczano przy wygłaszaniu samogłoskę końcową pierwszego wyrazu (wyrzutnia, elisio).

Tu reger(e) | imperi|o popu|los, Ro|mane, me|mento!

Ty, Rzymianinie, pamiętaj władać narodami!

Nagłosowe *h*, oddzielające takie dwie samogłoski, nie usuwało hiatu, podobnie jak w obrębie wyrazu nie usuwało działania reguły *vocalis ante vocalem corripitur*.

Motus e|ram dic|tis to|toqu(e) Heli|cone re|licto.

Poruszyły mnie te słowa i porzuciwszy poezję... (wziąłem się do pracy).

Hiat, powstały przez zbieg samogłoski końcowej z następującem *est*, usuwano przez wyrzucenie nagłosowego *e*.

Sulmo mi|hi patri|a (e)st geli|dis uberrimus | undis.

Ojczyzną jest mi Sulmo, bardzo bogata w chłodne wody.

Ponieważ Rzymianie nie wymawiali końcowego *m* przed samogłoską nagłosową następnego wyrazu, chociaż je oddawali w piśmie, hiat powstawał przy zbiegu wygłosowego *am*, *em*, *im*, *om*, *um* z początkową samogłoską następnego wyrazu. W tym wypadku również następowała wyrzutnia wygłosowego *am*, *em*, *im*, *om*, *um*. Jeżeli jednak następował po nich wyraz *est*, usuwano nagłosowe *e*.

Heu quant(um) haec Nio|be Nio|be distabat ab | illā!

Ach, jak bardzo różniła się ta Nioba od owej (dawnej Nioby)!

O quan|tum (e)st au|ri poti|us pere|atque sma|ragdi
 ˘ ˘ — | ˘ ˘ — | ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ —

ile tylko jest złota i szmaragdów, niech raczej zginie...

Przy zbiegu wygłosowej samogłoski z nagłosowem *i*, czytaniem jak spółgłoska *j* (np. *fortuna iuvat*), końcowa samogłoska nie wypada; niema tu bowiem hiatu.

Eveniunt o|ptata de|ae; iuvat | esse sub | undis.
 ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ — | ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ —

Spełniają się życzenia bogini; miło im przebywać pod wodą.

Uwaga 1. Czasem wewnątrz wyrazu następuje zlanie się dwóch samogłosek: *deest*, *Orpheī* czytają *dest*, *Orphei*.

Uwaga 2. Czasem *v* należy czytać jako *u*: *silva* = *silūa*; *solvo* = *solūo*.

7. Heksametr daktyliczny, jako wiersz długi, ma średniówkę (pauzę w środku wiersza dla nabrania tchu). Nazwa jej łacińska brzmi *caesura* (= cięcie) od czasownika *caedere* = ciąć. Cezura przypada w środek stopy, ale z a w s z e na koniec wyrazu.

Najczęstsza jest cezura w trzeciej stopie po arsie (*caesura semiquinaria* = cezura po piątej półstopie; *semi* = pół).

Lauda|mus vete|res, || sed | nostris | utimur | annis.
 ˘ ˘ — | ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ — || — | ˘ — | ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ —

Czasem cezura występuje w trzeciej stopie po pierwszej zgłosce krótkiej (*caesura post tertium trochaemum* = cezura po trocheju w trzeciej stopie. Trochejem nazywa się stopa, złożona ze zgłoski długiej z przyciskiem i z krótkiej: ˘ ˘ *laudāt*).

Dica|mus bona | verba || — ve|nit na|talis — ad | aras.
 ˘ ˘ — | ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ || — ˘ | ˘ — | ˘ ˘ — | ˘ ˘ —

Mówmy słowa tchnące dobrą wróżbą — nadchodzi genjusz — przy [ołtarzu.

Często występuje cezura w czwartej stopie po arsie (*caesura semiseptenaria* = cezura po siódmej półstopie). Towarzyszy jej zwykle cezura poboczna w drugiej stopie po arsie (*caesura semitrinaria* = cezura po trzeciej półstopie).

Quidquid agis, || prudenter agas, || et respice finem.
 1 1 1 1 | 1 1 1 1 | 1 1 1 1 | 1 1

Jeśli heksametr daktyliczny dopuszcza więcej cezur, należy wybrać tę, która zbiega się z interpunkcją.

W pentametrze cezura jest zawsze semiquinaria, która dzieli go na dwie równe części.

Vincuntur molli || pectora dura prece.
 1 1 | 1 1 | 1 1 1 1 | 1 1 1 1

8. Przed cezurą hiat jest dopuszczalny. Przystanek, wywołany cezurą, łagodził nieprzyjemne uczucie, spowodowane hiatem. Tak samo łagodzi je skrócenie długiej samogłoski przed samogłoską.

Uwaga. Również jest hiat dopuszczalny przy wykrzykniku *o*.

Quid struit | aut qua | spe || inimic(a) in | gente moratur?
 1 1 1 1 | 1 1 1 1 | 1 1 || 1 1 1 1 | 1 1 1 1

Co zamysła, w jakiej nadziei przebywa we wrogim kraju?

... .. *re*misit
 1 1

Verba loqus, dictoque „vale“ „vale“ | inquit et | Echo.
 1 1 1 1 | 1 1 1 1 | 1 1 1 1 | 1 1 1 1

Odesłała zpowrotem miejscowość te wyrazy, i kiedy powiedziała
 [żegnaj, to i Echo rzekło żegnaj.

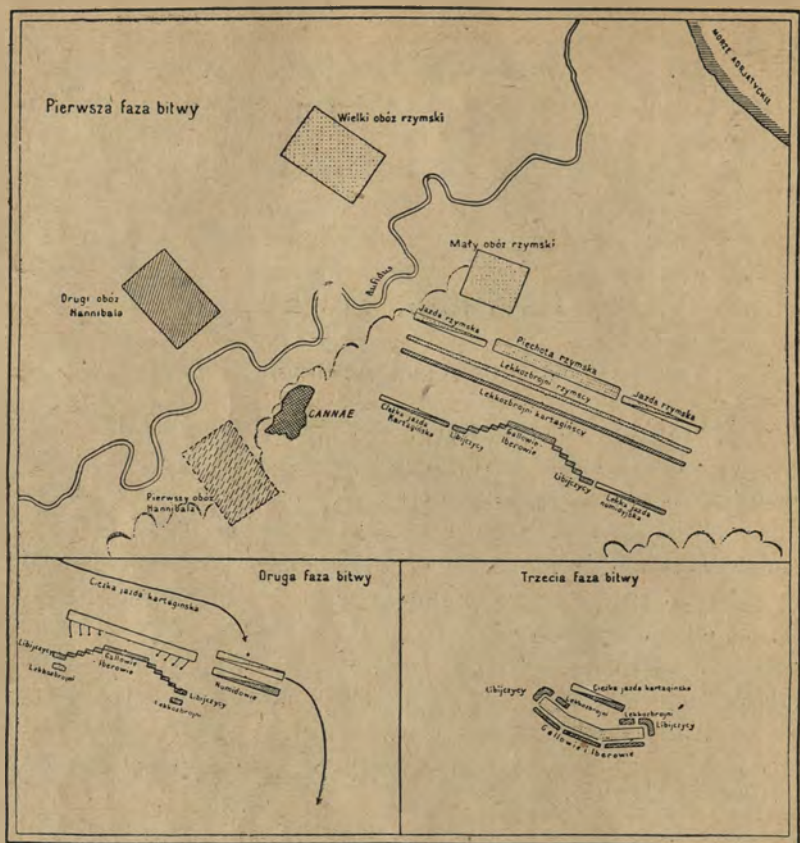
O utinam tum, cum Lacedaemona | classe petebat
 1 1 1 1 | 1 1 1 1 | 1 1 1 1 | 1 1 1 1

O żeby wtedy, gdy na flocie dążył do Lacedemonu..

Czytanka polska

1. Bitwa pod Kannami

Wybrani na rok 216 konsulowie, Lucjusz Emiljusz Paulus, dzielny wódz, i Gajusz Terencjusz Warron, najgorętszy przeciwnik kunktatorskiej strategii Fabjusza, ale w sprawach wojennych zupełny nowicjusz, otrzymali rozkaz podjęcia ofensywy celem zgniecenia Punijczyków. Dano im w tym celu potężne siły do rozporządzenia: 8 legionów wraz z odpowiednimi kontyngensami sprzymierzeńców, t. j. około 80.000 piechoty i 6.000 jazdy. Na szerokiej równinie po prawym brzegu rzeki Aufidus, opodal opanowanego przez Punijczyków miasta Cannae, olbrzymia ta armja z początkiem czerwca 216 r. wydała bitwę Hannibalowi, który mógł jej przeciwstawić tylko 40.000 piechoty i 10.000 jazdy. Wodzowie rzymscy nie umieli w odpowiedni sposób wyzyskać swej olbrzymiej przewagi. Ustawili jedynie ciasno i głęboko swoje szeregi, zamierzając naciskiem zwartej masy piechoty, której skrzydeł strzegła konnica, zgnieść słabszego liczebnie przeciwnika. Hannibal, podobnie jak nad Trebją, przeniósł punkt ciężkości uderzenia na skrzydła, gdzie ustawił jazdę, podczas gdy umieszczona w centrum piechota miała tak długo wytrzymywać natarcie, aż konnica po rozbiciu jazdy nieprzyjaciela okrąży jego tyły. Chcąc oszczędzić strat weteranom libijskim i iberyjskim, ustawił swą piechotę łukiem, w stronę nieprzyjaciela wygiętym, w ten sposób, że środek jego, narażony na główny atak rzymskich legionistów, zajęli Gallowie, zaciągnięci nad Padem, a po bokach ich stanęli Iberowie i Libjowie. Pod naporem ciężkiej piechoty rzymskiej Gallowie, mimo rozpaczliwego oporu, musieli się cofać, pociągając za sobą utrzymujących z nimi łączność Iberów tak, że linja frontu pu-

nickiego przybrała wnet kształt wklęsły. Ku temu zagłębieniu poczęły się cisnąć rzymskie manipuły, skupiając się coraz ciśnień i skracając przez to linię swego frontu, a tymczasem Libjowie, ustawieni na prawo i lewo od Gallów i Iberów, przesuwali się zwolna ku obu skrzydłom rzymskiej piechoty, zdążając do ich ogarnięcia. Był to moment kulminacyjny bitwy. Jeśliby napór rzymskiej piechoty nie osłabł, to niezbyt głęboko ustawiona falanga piechoty celtyckiej i iberyjskiej musiałaby pęknąć i front Hannibala uległby rozdarciu, co pociągnęłoby niechybną klęskę. Tymczasem jednak padło już rozstrzygnięcie na lewym skrzydle punickiem. Stojąca tu ciężka konna kartagińska rozbiła słabszą liczebnie jazdę rzymską, a zawróciwszy z pościgu, uderzyła ztyłu na skrzydło rzymskie, na którym

jazda rzymska opierała się dotąd skutecznie atakom numidyjskiej konnicy. Pod uderzeniem ztyłu jazda rzymska została natychmiast zgnieciona, poczem zwycięzcy, pozostawiwszy pościg Numidom, zaatakowali z kolei od tyłu stłoczone centrum rzymskiej piechoty. Przy pomocy rzuconych tu równocześnie lekkozbrojnych zdołał Hannibal w zupełności Rzymian otoczyć. Związek poszczególnych legjonów, zmuszonych do walki na wszystkie strony, szybko się rozluźnił; stłoczona masa ludzi została w pień wycięta przez napierających zewsząd nieprzyjaciół, bo pardonu w walce nie dawano. Uratowało się jedynie 3.000 zbrojnych, którzy w pewnej chwili zdołali się przebić przez niezbyt głębokie linje piechoty celtyckiej i w drobnych grupach znaleźli schronienie w sąsiednich miastach. Uległ zniszczeniu także oddział z 10.000 ludzi, który pozostał dla strzeżenia obozu; po zaciętej walce, w której 2.000 Rzymian zginęło, reszta zmuszona była kapitulować. Tak skończyła się bezprzykładna w dziejach świata bitwa, w której armja dwukrotnie niemal mniejsza zdołała okrążyć i w pień wyciąć przeważającego potężnie przeciwnika. Cyfry poległych, wiarygodnie poświadczone, są też bezprzykładne, jak na jedną bitwę. Zgorą 70.000 Rzymian i ich sprzymierzeńców legło na pobojowisku, około 10.000 dostało się do niewoli. Między poległymi znalazł się konsul Emiljusz Paulus, natomiast Terencjusz Warron, dowodzący konnicą na lewym skrzydle, zdołał się uratować; zginęli obaj kwestorowie, 80 senatorów, a nadewszystko cała młodzież w kwiecie wieku. Zwycięzca stracił niespełna 7.000 ludzi, w tem 4.000 Gallów.

Wobec tej straszliwej klęski okazał Rzym swą prawdziwą wielkość. Nie tracąc ducha, przystąpił senat do zorganizowania dalszej obrony. Złożono pośpiesznie 4 nowe legjony, do których wcielono nawet chłopców poniżej lat 17, ponadto 8.000 niewolników, których wykupiono od panów. O pokoju, który w tej sytuacji mógłby być tylko drogo okupiony, nikt nie myślał. To też, kiedy Hannibal wysłał do Rzymu oficera swego, Kartalona, z propozycją wykupu jeńców, spodziewając się, że przy tej sposobności zdoła nawiązać rokowania pokojowe, nawet nie wpuszczono posła do miasta. Pobitego konsula Terencjusza, który w Apulji zbierał niedobitki armji, odwołano do stolicy, a naprzeciw przybywającego wyszły tłumnie wszystkie stany

i dzięki mu składano, że nie zwątpił o rzeczypospolitej. „Gdyby był wodzem kartagińskim — powiada słusznie przy tej sposobności rzymski historyk — z pewnością nie byłby uszedł kary śmierci“.

2. Zanik drobnej własności rolnej w Italji

Państwo rzymskie rozrosło się z drobnych zaczątków dzięki ekspansji chłopca, osadzonego na ziemiach, jego własnymi rękami zdobytych. Z chłopów też składały się armje, które zapewniły republice nadtybrzańskiej przewodnie stanowisko w Italji, a następnie supremację nad wszystkimi państwami w obrębie morza Śródziemnego. Panowanie nad światem, które warstwie rządzącej oraz kapitalistom przyniosło potężne wzmoczenie autorytetu i nowe bogactwa, okupione zostało jednak ruiną średniego stanu włościańskiego.

Główną tego przyczyną był ciężar służby wojskowej, spoczywający niemal wyłącznie na barkach ludności wiejskiej. Ta warstwa zapłaciła krwią swą za zdobycie Sycylji, jej przedstawiciele kładli się pokotem dziesiątkami tysięcy na polu bitew w czasie wojny hannibalskiej, która pochłonęła nietylko cały przyrost naturalny, ale spowodowała znaczny ubytek ludności męskiej, zgorą 20% sięgający (w r. 220 liczono 270.213 obywateli dorosłych, w r. 204 tylko 214.000). Wprawdzie w następnych latach, dzięki wzmoczonemu przyrostowi, a zapewne także i dzięki nadaniom obywatelstwa, szczyby te zostały wyrównane i, mimo wojen na Wschodzie i w póln. Italji, liczba obywateli ciągle się podnosiła, aż w r. 164 dosięgła 337.022. Ale od tego czasu znów zaczął się ubytek, bo w r. 159 liczono już 328.316 obywateli, w r. 154 — 324.000, w r. 136 tylko 317.933. Poza innymi przyczynami spowodowane było to zjawisko ogromnymi stratami na terenie hiszpańskim, wynoszącymi ogółem ponad 50.000 ludzi i to w najlepszym wieku.

Długoletnie walki w południowej Italji w okresie wojny hannibalskiej pociągnęły też za sobą ruinę gospodarstw wiejskich, z której ta część kraju nigdy się już nie wyleczyła. Przeciwnie, upadek gospodarki rolnej począł wkrótce występować również w innych stronach półwyspu. Jedną z głównych przyczyn było odrywanie chłopów od pracy na roli, a pociąganie

ich na wyprawy wojenne, które szły teraz w dalekie strony świata i trwały latami całemi. Pozostawione często na lasce losu gospodarstwo upadało tymczasem, nieraz zagarniał je sąsiad, i kiedy żołnierz wracał, musiał prowadzić proces o odzyskanie zagrabionej majątności. Było to rzeczą kosztowną i uciążliwą, a niezawsze rokowało pomyślny wynik, zwłaszcza jeśli przeciwnik był możnym panem. Wielu w długim okresie służby wojskowej zatracalo związek z miejscem pochodzenia i pozostawało już na zawsze w prowincji, w której służbę pełnili. Tak bywało szczególnie często w Hiszpanji, która dzięki temu szybko się romanizowała, ale zabierała Italji znaczną część ludności. Inni, którzy przez lata całe odwykli od pracy na roli, rzucali swe pierwotne zajęcia i albo ponownie zgłaszali się do wojska jako weterani, albo też przenosili się do miasta, które pociągało ich powabem uciech i lekkiego życia. Ponieważ obowiązki służby wojskowej podlegali tylko posiadający, ni rzadkie też były wypadki, że wieśniak sprzedawał swe gospodarstwo, by się jako bezrolny od tego ciężaru uwolnić. W ten sposób jednak z roku na rok zmniejszała się liczba samodzielnych gospodarstw wiejskich, a pomnażał się próżniaczy proletarijat miejski.

Zagrożone już skutkiem ubytku ludzi, rolnictwo podupadało dalej pod wpływem przyczyn czysto gospodarczej natury. Nie bez znaczenia była przytem konkurencja, jaką rolnikowi italskiemu robił import zboża z poza Italji czyto przez handel prywatny, czy przez kontrybucje i daniny podbitych krajów, czy wreszcie dzięki zakupom rządowym w czasach występującej drożyzny. Masowe dowozy taniego zboża z prowincyj, głównie z Sycylji i Sardynji, wkrótce też i z Afryki, a wkońcu z Egiptu, obniżyły cenę zboża italskiego tak, że uprawa roli przestała się opłacać. Skutkiem tego w najbliższej okolicy Rzymu i innych większych miast italskich, dokąd łatwy był dowóz obcego zboża, drobne gospodarstwa podupadały i przechodziły w ręce wielkich właścicieli ziemskich lub bogatych kapitalistów, którzy przekształcali je w wille podmiejskie, połączone z ogrodami kwiatowymi, warzywnymi i owocowymi, w winnice, czy wreszcie w pastwiska.

Rozkładowo działał też na średnie i małe gospodarstwa rolne silny pęd, idący w kierunku rozwoju wielkiej własności

ziemskiej czyli latyfundiów. Podstawę do ich wytworzenia dały okupacje rozległych domen państwowych, na których zagospodarowanie mogli się zdobyć tylko ludzie zamożniejsi. Niezależnie od tego rosły latyfundja dzięki faktowi, że możne rodziny senatorskie były wprost zmuszone lokować swe kapitały w ziemi. Odkąd bowiem prawo trybuna Kw. Klaudjusza z r. 218 zabroniło senatorom uprawiać handel i trudnić się jakimikolwiek interesami pieniężnymi, jako jedyny sposób lokaty pieniędzy pozostawała ziemia, której coraz to większe obszary skupiały się w ich posiadaniu. Do jakich rozmiarów dochodziły te majątki, wskazuje wzmianka, że L. Domicjusz, bynajmniej nie najbogatszy człowiek w Rzymie, w r. 49 mógł każdemu z żołnierzy, służących pod jego rozkazami w liczbie ok. 15.000, przyobiecać po cztery morgi ziemi ze swego majątku. Z senatorami współpracownicy niejednokrotnie wzbogaceni na interesach pieniężnych kapitaliści, którzy przez zakup własności ziemskiej starali się podnieść swe stanowisko socjalne albo też w ziemi szukali lokaty dla nagromadzonych kapitałów. W dążeniu do zaokrąglenia swych włości dopuszczali się wielcy właściciele nawet gwałtu wobec małych sąsiadów, w źródłach bowiem wielokrotnie czytamy o samowolnem usunięciu drobnego chłopa, którego posiadłość stała na przeszkodzie wielkiemu panu.

Rozrost latyfundiów łączył się ze zmianą typu gospodarki na roli. Ponieważ produkcja zboża nie opłacała się, zwłaszcza że wymagała większej ilości pracowników, więc wielka własność przechodziła do znacznie tańszej, a zyskowniejszej kultury winnej latorośli i drzew oliwnych, a przedewszystkiem hodowli bydła (głównie owiec). Przecież nawet Katon, tkwiący w starych tradycjach rzymskich, miał się wyrazić, że już nie dobra, ani średnia, ale choćby licha hodowla bydła korzystniejsza jest od uprawy roli. O nastawieniu swego gospodarstwa na produkcję wina i oliwy czy hodowlę mały rolnik nawet myśleć nie mógł, bo na to trzeba było znacznych sum pieniężnych i dłuższego czasu, więc albo wegetował marnie, gospodarując po staremu, albo wyzbywał się swej własności i szedł szukać szczęścia gdzie indziej. W miarę zaś cofania się własności chłopskiej rozrastały się w Italji pastwiska, obok tego powstawały winnice i sady drzew oliwnych, a kraj równocześnie pustoszał.

W zdrowych doniedawna stosunkach socjalnych Italji zaczął się zaznaczać coraz wyraźniejszy rozstrój, który ogarniał zarówno wieś, jak miasto. Zubożały albo wyzuty w jakikolwiek sposób ze swego gospodarstwa rolnik, o ile zostawał na wsi, popadał w zależność od wielkich właścicieli ziemskich, którym dla podtrzymania bytu ofiarowywał swą pracę. Ze współczesnego dzieła Katona Cenzora, poświęconego rolnictwu, okazuje się, że wielcy właściciele ziemscy oddawali w uprawę pewną część ziemi ubogim sąsiadom, którzy za swą pracę otrzymywali przy żniwach pewną część plonów (np. jeden sноп zboża na 8, 7 lub 6, zależnie od jakości ziemi). Pospolitem zjawiskiem byli także wieśniacy, pracujący na ziemi, w całości wydzierżawionej u możnego pana, wobec którego zobowiązywali się do różnych świadczeń. Pierwsze to zaczątki procesu dziejowego, który przez t. zw. kolonat doprowadził w okresie cesarstwa do poddaństwa chłopów i przywiązania ich do ziemi. Inne możliwości zarobkowania na wsi były wręcz znikome, bo wprawdzie w większych majątkach zatrudniano także i najemnych robotników, ale tylko w okresie najpilniejszych robót, zwłaszcza przy zbiorach, natomiast stałe siły robocze składały się niemal wyłącznie z niewolników. Była w tem również nowość i jeszcze jedna z konsekwencji podboju świata.

W początkowych wiekach rzeczypospolitej praca niewolnych w gospodarce społecznej nie grała żadnej roli. Niewolnicy byli bardzo nieliczni, na ziemi pracował zasadniczo sam właściciel przy pomocy rodziny i donajętych od czasu do czasu sił roboczych. Odkąd jednak podboje poza granicami Italji zaczęły rzucać na grunt italski rzesze tanich sił roboczych w jeńcach wojennych, większe gospodarstwa rolne zaczęły się posługiwać z reguły niewolnikami. Postępujący równocześnie rozwój gospodarki latyfundijskiej powodował coraz to większy napływ tego rodzaju pracowników. Dla właścicieli ziemskich przedstawiali bowiem niewolnicy o wiele wygodniejszą siłę roboczą, raz, że można ją było najbezwzględniej wyzyskiwać, a powtóre, że w żadnym wypadku nie byli odrywani od pracy przez powołanie do służby wojskowej. Zapotrzebowanie pokrywały ciągle wojny, które w takiej Ligurji, na Sardynji i Korsyce, częściowo także w Hiszpanji, były poprostu polowaniami na ludzi. Niezależnie od tego tłumy niewolników rzucały na rynek przez państwa wschodnie i panoszące się coraz zuchwalej

na morzu korsarstwo. Głównym ogniskiem tego smutnego handlu była wyspa Delos, na której podobno jednego dnia nieraz i 10.000 niewolników wystawiano na sprzedaż. Sprowadzeni do Italji, zastępowali oni w wielkich gospodarstwach ludzi wolnych, a liczba ich rosła potężnie w miarę cofania się średniego stanu włościańskiego. Nawet Katon Cenzor zatrudniał u siebie wyłącznie niewolników, a bezwzględne ich wyzyskiwanie stawia jako naczelną zasadę w swem dziele o rolnictwie.

Następstwa tego stanu rzeczy dla siły zbrojnej państwa poczęły się wkrótce ujawniać. Od r. 159 spisy cenzorów wykazywały spadek liczby ludności, ponieważ zaś w dalszym ciągu utrzymywała się zasada, że tylko posiadający zobowiązani są do służby wojskowej, więc coraz trudniej przychodziło wystawić armję drogą rekrutacji, zwłaszcza że poborowi często uchylali się od służby, uciekając się nawet pod opiekę trybunów. Doszło do tego, że Scypjon młodszy musiał na wyprawę przeciw Numancji (r. 146) werbować ochotników. W niecałe 30 lat później Gajusz Marjusz taki sposób uzupełniania armji podniósł do godności zasady.

Wyparci ze wsi lub też dobrowolnie z niej się usuwający chłopci ciągnęli do miast, które w II w. właśnie kosztem wsi się rozrosły, tem więcej, że i właściciele wielkich obszarów ziemskich mieszkali stale w mieście. Rozkwitający wielki handel zamorski, który w zachodniej połaci morza Śródziemnego po złamaniu Kartaginy był bez konkurencji, a i na Wschodzie dzięki przewadze politycznej i sile finansowej Italji z powodzeniem wdzierał się w różne państwa greckie, dawał niewątpliwie wielu przedsiębiorczym ludziom zatrudnienie a nawet bogactwo. Inni znajdowali oparcie w służbie publikanów jako ich funkcjonariusze, czynni przy poborze wszelkiego rodzaju podatków lub eksploatacji dzierżawionych domen państwowych. Mimo to handel i przedsiębiorstwa publikanów nie zdołały wchłonąć całego dopływu poszukujących pracy, zwłaszcza że i w tej dziedzinie występowała groźnie konkurencja pracy niewolników. Stąd w miastach italskich, a przedewszystkiem w samym Rzymie, gromadziły się znaczne ilości bezrobotnego proletariatu. Wielkiego przemysłu, któryby mógł zatrudnić zbędne na wsi siły robocze, Italja nie posiadała poza Kampanją i Etrurją, gdzie produkowano na eksport towary ceramiczne

i metalurgiczne, istniejące zaś po miastach małe zakłady rzemieślnicze, obliczone na pokrycie potrzeb miejscowych, pracowały przeważnie przy pomocy odpowiednio wyszkolonych niewolników i wyzwolenców. Podobnie było w drobnym handlu, w którym główną rolę grali wyzwolenci, operujący zwykle kapitałem, dostarczonym im przez dawnych panów. Dla nieobeźnanego z tym rodzajem pracy wieśniaka nie było tu tak samo miejsca, jak w rzemiośle, na samodzielne przedsiębiorstwa brakło zaś najczęściej pieniędzy.

Nie mogące nigdzie znaleźć oparcia jednostki ściągaly po największej części do Rzymu, gdzie istniały szczególnie dogodne warunki podtrzymania bytu. Niezależnie od możliwości doraźnego zarobku w wielkim skupieniu, mogli ubodzy obywatele liczyć tam na zasiłki, jakie zarówno rząd, jak i zabiegający o popularność możni panowie dawali im w postaci zboża i innych środków żywności przy sposobności różnych uroczystości religijnych, państwowych (triumfy) i prywatnych (obchody pogrzebowe). Przedewszystkiem zaś można tu było sprzedać swe prawo głosu na zgromadzeniu ludowem, i to sprzedać tem korzystniej, im bardziej zaostrzały się zabiegi kandydatów do godności. Obustronny interes doprowadził nadto w tym okresie czasu do wytworzenia nowej formy zależności ubogich obywateli od magnatów, znanej pod starą nazwą klienteli. Wzajemian za opiekę i przedewszystkiem materialne wsparcie, dla którego utarła się później nazwa *sportūla* (koszyczek), zobowiązani byli klienci zjawiać się codziennie w domu swego „patrona“, aby mu złożyć poranne życzenia i towarzyszyć w orszaku przy wszelkich występach publicznych, a co najważniejsze, oddawali na jego usługi swe głosy na zgromadzeniu ludowem. Według ilości klientów oceniano też bogactwo, wpływy i znaczenie różnych panów rzymskich.

3. Grakhowie

a) Tyberjusz Grakchus

Ziemię, odebraną na wojnie sąsiadom, Rzymianie częściowo sprzedawali, częściowo zaś zamieniali ją na rolę państwową i rozdawali ubogim i bezrolnym obywatelom w dzierżawę za niewielką opłatą, wnoszoną do skarbu państwa. Kiedy bogacze

zaczęli przesadnie podnosić opłaty i wypędzać ubogich, wydano ustawę, nie zezwalającą mieć w dzierżawie więcej niż pięćset morgów. Na krótki czas pohamował ten przepis chciwość i przyniósł pomoc biedakom, którzy pozostali na roli i uprawiali taką działkę, jaką na początku dostali. Później jednak bogaci sąsiedzi przez podstawione osoby wynajmowali grunta dla siebie, a wkońcu zupełnie otwarcie we własnym imieniu zagarnęli większość gruntów; wyrzuceni zaś z dzierżawy biedacy ani na wyprawy wojenne już tak ochotnie się nie zgłaszali, ani nie dbali o wychowywanie dzieci. Niebawem zaznaczyło się wyludnienie Italji z wolno urodzonych obywateli, natomiast zaroilo się w kraju od barbarzyńskich niewolników. Ich to rękami uprawiali bogacze grunta, z których powypędzali obywatele.

Do naprawy tych stosunków zabrał się Gajusz Leljusz, przyjaciel Scypjona, ale na skutek niesłuchanie gwałtownego oporu ze strony możnych panów uląkł się zamieszek i poniechał zamiaru, co mu zyskało przydomek „mądry“ lub „roztropny“: bo, jak się zdaje, łaciński wyraz *sapiens* oznacza jedno lub drugie. Tyberjusz, zostawszy trybunem ludowym, natychmiast wziął się do zaniechanego dzieła. Nie zupełnie sam ułożył on prawo agrarne, lecz zasięgał porady pierwszych cnotą i sławą obywateli, wśród których był i naczelny kapłan, Krassus, i prawnik, Mucjusz Scewola, i ówczesny konsul i teść Tyberjusza, Appjusz Kludjusz. Nigdy — zdaje się — przeciw tak wielkiej krzywdzie i chciwości nie wydano prawa bardziej łagodnego i względnego. Zamiast karać za nieposłuszeństwo wobec ustawy i odbierać bogaczom grunta, z których wbrew prawu zbierali plony, nowe prawo nakazywało ustąpić za odszkodowaniem z nieprawnie posiadanego gruntu i oddać go obywatelom, potrzebującym pomocy.

Ale choć ta próba naprawy była tak umiarkowana i choć lud, puściwszy w niepamięć przeszłość, poprzestawał na tem, żeby krzywdząca niesprawiedliwość ustała na przyszłość, ludzie bogaci, opanowani chciwością, zniecierliwili to prawo, i w gniewie i dumie nienawidzili wnioskodawcy. Usiłowali też odwrócić od niego serca ludu, rozgłaszając wieści, że Tyberjusz wprowadza podział gruntów celem obalenia ustroju rzeczypospolitej. Lecz usiłowania ich były daremne, bo Tyberjusz — poza tem, że rzecz sama w sobie była chwalebna i sprawiedliwa — rozporządzając wy-

mową, wstrząsającą i podbijającą słuchaczy, w wojnie na słowa był przeciwnikiem strasznym i niezwalczonym. Ież to razy z mównicy, obstąpionej tłumem ludu, grzmiał, że w Italji dziekie zwierzęta mają swe kryjówki, legowiska i nory, ale ci, co za Italję walczą i umierają, prócz powietrza i światła nic nie mają. Bez dachu nad głową, bez stałego miejsca zamieszkania, tułają się z dziećmi i żonami. Kłamią wodzowie, wzywając w bitwie żołnierzy do obrony grobów i świątyń przed wrogami. Z tak wielkiej liczby Rzymian nikt nie ma ołtarza ojcowskiego, nikt mogiły przodków, lecz w obronie zbytku cudzego i cudzego bogactwa walczą i umierają tak zwani panowie świata, nie posiadający na własność choćby jednego zagonu.

Żarowi takich słów, z wielkiego serca i wielkiego uczucia płynących w serca ludu, pełne entuzjazmu i zachwytu, przeciwnicy nie przeciwstawić nie mogli; porzuciwszy więc sprzeciwianie się, zwracają się z prośbą o interwencję do jednego z trybunów, Marka Oktawjusza. Był to poważny i skromny młodzieniec i bliski przyjaciel Tyberjusza; to też, krępując się przyjaźnią, opierał się z początku, aż wreszcie, na próśby możliwych i ich błagania, niejako przymuszony gwałtem, sprzeciwił się Tyberjuszowi i nie dopuścił do uchwalenia prawa. Bo między trybunami przewaga jest po stronie tego, który sprzeciwia się, i nic nie znaczy zgoda większości, jeżeli jeden założy *veto*¹⁾. Rozdrażniony tem Tyberjusz cofnął swój łagodny wniosek i podał nowy, dla tłumu miłszy i już ostrzejszy dla krzywdzicieli, nakazujący bez odszkodowania usunąć się z gruntu, posiadanego wbrew przepisom dawnego prawa rolnego.

Oktawjusz nie ustąpił; wtedy Tyberjusz edyktem zakazał wszystkim władzom ich urzędowania. Na świątynię Saturna nałożył własne pieczęcie²⁾, ażeby kwestorowie ani nic ze skarbu wybierać, ani nic do niego wpłacać nie mogli, i ogłosił grzywny na pretorów, o ileby nie byli posłuszni; to też wszyscy z obawy porzucili wyznaczone sobie czynności. Wtedy bogacze przy-

¹⁾ Zarządzeniu urzędnika może sprzeciwić się kolega lub urzędnik wyższej rangi. Sprzeciw trybuna znosi zarządzenia każdego urzędnika, a nawet kolegi-trybuna. Senatorowie więc zwalczali trybuna w ten sposób, że zjednywali sobie jednego z jego kolegów.

²⁾ W świątyni Saturna mieścił się skarb państwowy; kasjerami byli kwestorowie.

wdziali żalobę i snuli się po rynku w żalösnej postawie i nędznej szacie, ale skrycie knuli zasadzki na Tyberjusza i nastawiali na niego zabójców, skutkiem czego ten, — nie kryjąc się z tem zresztą przed nikim, — przypasał sobie tak zwany „zbojecki puginał“, to jest sztylecik, ukryty w pałce, jakby w pochwie.

W dzień, w którym Tyberjusz wezwał lud do głosowania, bogacze porwali urny, przeznaczone do składania głosów, co wywołało wśród zgromadzenia wielkie zamieszanie. Tłum, otaczający Tyberjusza, mógł uciec się do gwałtu i już zaczął się ku niemu skłaniać, gdy dwaj byli konsulowie, Manljusz i Fulwjust, przypadli do rąk Tyberjusza i ze łzami w oczach prosili, by odwiódł lud od tego zamiaru. Tyberjusz z szacunku dla proszących spytał ich, co radzą mu uczynić; odpowiedzieli, że nie ważą się radzić cokolwiek w tak ważnej sprawie; niech rzecz odda senatowi do rozstrzygnięcia. Trybun zgodził się na to.

Kiedy posiedzenie senatu nie dało żadnego wyniku skutkiem przewagi bogaczy, Tyberjusz bezradny, nie zdoławszy inaczej doprowadzić do głosowania nad swoim wnioskiem, ucieka się do środka bezprawnego i brzydkiego: do zrzucenia Okta-wjusza z urzędu¹⁾.

Następnie prawo rolne zostało wprowadzone w życie i wybrano triumwirów, którzy mieli rozstrzygać, co jest rolą państwową, i ją rozdzielić²⁾. Wybrano triumwirami samego Tyberjusza, jego teścia, Appjusza Klaudjusza. i brata Tyberjuszowego, Gajusza Grakcha, choć go wtedy w Rzymie nie było, gdyż brał udział w oblężeniu Numancji pod dowództwem Scypjona Młodszego³⁾.

Gdy król Pergamu, Attalos, umarł i Pergameńczyk Eudemos przywiózł jego testament, w którym naród rzymski był ustanowiony spadkobiercą, Tyberjusz zgłosił natychmiast celem pozyskania ludu prawo, żeby skarby królewskie przywieźć i roz-

¹⁾ Trybun jest nietykalny (*sacrosanctus*).

²⁾ *Triumviri (tresviri) agris dandis, assignandis, iudicandis*.

³⁾ Scypjon Młodszy, syn L. Emiljusza Pawła, pogramcy Macedonji, adoptowany przez najstarszego syna Afrykańskiego Scypjona, nazywał się P. Cornelius Scipio Aemilianus. Odznaczył się on w wojnie macedońskiej w r. 168 pod wodzą swego rodzzonego ojca. W r. 147 wybrany konsulem, zakończył trzecią wojnę punicką zburzeniem Kartaginy (r. 146), a wybrany konsulem po raz drugi w r. 134, w przeciągu roku zburzył Numancję, której jego poprzednicy w dziesięcioletniej wojnie nie zdołali zdobyć.

dzielić pomiędzy tych obywateli, którzy otrzymali działki z roli państwowej, dla umożliwienia im nabycia sprzętu i na pierwsze zagospodarowanie się. Co zaś do miast, należących do królestwa Attalosa, to nie senat powinien radzić nad ich zarządem, lecz lud, który Tyberjusz wezwie do tego w swoim czasie. Ten cios był dla senatu ogromnie bolesny.

Trwożni przyjaciele Tyberjusza wymogli na nim, żeby dla własnego bezpieczeństwa starał się otrzymać trybunat ludowy na rok następny. Trybun Mucjusz wezwał tribus do głosowania, ale z powodu zgłębku w ostatnich szeregach zebranych nie mógł przeprowadzić toku spraw, załatwianych na komicjach trybusowych. Zwolennicy Tyberjusza odpychali przeciwników, wciskających się gwałtem i mieszających z tłumem. Wtem senator Fulwusz Flakkus, nie mogąc głosem dosięgnąć Tyberjusza, dał mu ręką znak, że chce mu coś powiedzieć. Trybun kazał tłumowi rozstać się, a Fulwusz, precyzyjnie się z wielką trudnością i przybliżywszy do niego, doniósł mu, że bogacze, nie mogąc na posiedzeniu senatu skłonić konsula do wystąpienia przeciw niemu, umyślili go zabić i w tym celu wzięli z sobą wielu niewolników i uzbrojonych klientów.

Podczas gdy Tyberjusz ogłaszał to najbliżej koło siebie stojącym, ci, połamawszy włócznie straży, któremi ona zwykle powstrzymywała napór tłumy, porozdzielali odłamki pomiędzy siebie, aby bronić się niemi przed nacierającymi. Ci, co dalej stali, patrzyli na to ze zdziwieniem i pytali, co to ma znaczyć. Wtedy Tyberjusz, widząc, że głosu jego nie mogą dosłyszeć, dotknął ręką głowy, chcąc w ten sposób dać poznać, jakie niebezpieczeństwo mu grozi. Na ten widok przeciwnicy jego pobiegli do kurji z wieścią, że Tyberjusz domaga się dla siebie korony królewskiej i że to gestem okazał¹⁾. Wszyscy senatorowie podnieśli krzyk, a Scypjon Nazyka żądał, żeby konsul pośpieszył na pomoc rzeczypospolitej i zabił tyrana. Konsul odpowiedział spokojnym tonem, że nie będzie chwycił się gwałtu i nikogo z obywateli bez wyroku sądowego nie każe zabić; jeśliby natomiast lud, przez Tyberjusza przekonany lub przymuszony, uchwalił coś sprzecznego z prawami, to on nie dopuści do przeprowadzenia tej uchwały. Na te słowa skoczył Nazyka

¹⁾ Wyras *król* jest dla Rzymianina tak nienawistny, jak wyraz *tyran* dla Greka.

z krzykiem: „Kiedy naczelnik państwa zdradza republikę, kto chce ratować prawo, za mną!“ Z temi słowy ruszył na Kapitol, owinąwszy głowę krajem szaty. Towarzysze jego spychali z drogi stojących im na zawadzie, a ludzie im ustępowali, zważając na godność senatorską, i w ucieczce deptali się wzajemnie. Zwolennicy senatorów przynosili ze sobą z domu pałki i maczugi, a senatorowie chwycili w dłonie deski albo nogi z ław, połamanych przez uciekający tłum, i szli na Tyberjusz, bijąc tych, co stali przed nim. Jedni padli zabici, inni, między nimi i sam Tyberjusz, rzucili się do ucieczki. Ktoś chwycił go za togię; on zostawił ją w rękach napastnika i, uciekając w samej tunice, potknął się i stoczył po ciałach tych, którzy padli przed nim. Usiłował podnieść się, ale jego towarzysz w urzędzie, Publjusz Saturejusz, na oczach wszystkich pierwszy zadał mu cios w głowę nogą, oderwaną od stołka. Lucjusz Rufus zadał leżącemu cios drugi, nie chcąc dać się prześcignąć w mściwości; chlubił się tem później, jakby jakimś pięknym czynem. Ponad trzystu innych obywateli padło od pałki lub kamieni, od miecza nikt nie zginął.

b) Gajusz Grakchus

Gajusz Grakchus początkowo nie brał udziału w życiu politycznym i usunął się w zacisze życia domowego, niewiadomo czy ze strachu przed wrogami, czy z nienawiści do nich. Wyglądał na człowieka, co skromny wie dzie żywot w chwili obecnej i także na przyszłość jedynie spokoju pragnie. To też niektórzy zarzut mu czynili, że nie szanuje pamięci brata Tyberjusza i że zdradził jego ideały polityczne. Zresztą Gajusz był jeszcze bardzo młody, o dziewięć lat młodszy od Tyberjusza, który zginął przed trzydziestym rokiem życia. Z biegiem lat stawało się widocznem, że ma charakter spokojny, stroniący od gnuśności, zbytku, pijaństwa, chęci zysku, że ćwiczy się w wymowie w celu występowania w polityce, jak ptak gotuje skrzydła do lotu. Wtedy już było jasne dla każdego, że nie będzie pędził życia w spokoju. Kiedy pewnego razu bronił w sądzie swego przyjaciela Wettjusza, wśród ludu w trybunale zgromadzonego wzbudził entuzjazm wielki i zachwyt i udowodnił, że inni mówcy w porównaniu z nim — to poprostu bezradne dzieci. Wtedy znowu

lęk opanował bogaczy i zaczęli mówić między sobą, że tego Gajusza nigdy do trybunatu nie dopuszczą.

Wkrótce też oskarżyli go nieprzyjaciele, że namawiał do buntu sprzymierzeńców i uczestniczył w sprzysiężeniu mieszkańców miasta Fregellae¹⁾. On jednak, oczyściwszy się z wszelkich podejrzeń, rozpoczął starania o trybunat wśród jednomyślnego oporu możnych i wielkiego poparcia ludu, który w takiej masie z Italji napływał do miasta, że dla wielu brakło mieszkania; gdy na polu Marsowem nie mógł się tłum cały pomieścić, niektórzy pozajmowali sąsiednie dachy i stamtąd głosy swe łączyli z ogólną wrzawą. Jednak gwałty możnych tyle skutku u ludu osiągnęły i tyle nadziei Gajusza udaremniły, że ogłoszono go czwartym z rzędu trybunem, a nie pierwszym, jak się spodziewał.

Kiedy objął urządowanie, natychmiast wysunął się na czoło wszystkich trybunów dzięki potędze słowa i szczerości, którą słowom nadawało niekłamane i namiętne uczucie, z jakim oplakiwał brata. Przy wszelkiej sposobności naprowadzał myśl ludu na ten temat, przypominając mu, co się stało, i przywołując dla porównania czyny przodków. „Oni — mawiał — Faliskom²⁾ wojnę wypowiedzieli z powodu obrazy trybuna Genucjusza, oni Gajusza Weturjusza na śmierć skazali za to, że on jeden nie ustąpił z drogi idącemu przez rynek trybunowi. A wy? — W waszych oczach bogacze pałkami zatłukli Tyberjusza i przez środek miasta wlekli trupa z Kapitolu, żeby go strącić do rzeki; uwięzionych przyjaciół stracono bez sądu. A przecież ojców prawo każe, jeżeli ktoś ma proces gardłowy i w sądzie się nie zjawi, by trębacz przed drzwiami jego z brząskiem jutrzienki wezwał go głosem trąby; przed tem wezwaniem nie wolno sędziom głosować w jego sprawie. Tak baczni i tak ostrożni byli w sądzeniu“.

Z praw, które wniósł dla pozyskania sobie ludu i pogębienia senatu, pierwsze było prawo rolne, rozdzielające ubogim rolę państwową, drugie prawo wojskowe, nakazujące dostarczać odzież wojskową ze skarbu państwa bez odciągania jej wartości z żołdu i zabraniające pociągać do służby wojskowej młodzień-

¹⁾ Fregellae, miasto na lewym brzegu rzeki Liris, wierne Rzymowi podczas wojny z Pyrrusem i Hannibalem, podniosło bunt w r. 125.

²⁾ Mieszkańcy miasta Falerii na północ od Rzymu przy via Flaminia.

ców niżej lat siedemnastu. Prawo o sprzymierzeńcach równało w głosowaniu obywateli z Italikami, prawo zbożowe obniżało ubogim ceny rynkowe zboża; ale prawo sądowe najbardziej podkopało powagę senatu. Bo dotąd sądy sprawowali jedynie senatorowie i tem byli groźni i ludowi i rycerzom; Gajusz dodał do trzystu sędziów z pośród senatorów — tyluż z pośród rycerzy i stworzył sądy mieszane, złożone z sześciuset sędziów.

Kiedy lud nietylko chwalił to prawo, ale nawet powierzył mu wybór sędziów ze stanu rycerskiego, stał się Gajusz jakby samowładnym monarchą, tak, że nawet senat zezwolił mu brać udział w naradach senatu, choć do niego nie należał. W roku następnym został z woli ludu wybrany trybunem po raz drugi, jakkolwiek o to nie zabiegał. Widząc wrogie usposobienie ku sobie całego senatu, postarał się znowu innemi prawami związać pospólstwo ze sobą, mianowicie podał wniosek wysłania kolonji do Tarentu i do Kapui i nadania praw obywatelskich Latynom. W obawie, żeby Gajusz nie stał się przeciwnikiem nie do zwalczania, senat wpadł na nowy i niezwykły pomysł odwrócenia od niego przychylności ludu: próbował prześcignąć go w demagogji i przypochlebiać się ludowi nawet wbrew pożytkowi państwa. Jednym z towarzyszy Grakcha w urzędzie był Liwjusz Drusus, nie ustępujący nikomu z Rzymian ani urodzeniem, ani wychowaniem, a co do obyczajów, wymowy i bogactwa mogący iść w zawody z wszystkimi najbardziej szanowanymi i wpływowymi. Do niego więc zwracają się najznakomitsi senatorowie i wzywają go, ażeby wystąpił przeciw Gajuszowi jako ich sprzymierzeniec, nie na drodze gwałtu lub opierania się woli pospólstwa, lecz przy pomocy sprawowania urzędu w sposób dlań miły i świadczenia mu dobrodziejstw.

Liwjusz więc, oddawszy swą władzę trybuńską na taki cel senatowi, ustanowił prawa, nie dbając o to, czy są one szlachetne lub pożyteczne, lecz to jedynie mając na oku, żeby przewyższyć Gajusza popularnością, i współzawodniczył z nim niby aktor w komedji, goniący za poklaskiem. Tem postępowaniem senat udowodnił najwyraźniej, że nie zwalcza polityki Gajusza, lecz jego samego chce zgubić lub obezwładnić. Gajusz chciał utworzyć tylko dwie kolonje i przeznaczył je dla obywateli najzasłużniejszych, — senat wytykał mu to jako ubieganie się o względy proletarjatu, a jednocześnie sam popierał Liwjusza,

który proponował założenie dwunastu kolonij i przeznaczał każdą z nich dla trzech tysięcy najuboższych. Gajusza, pochlebcy młóchu, jak mówili, nienawidzili, bo role rozdzielał biedakom za opłatą na rzecz skarbu; natomiast Liwjusz podobał się im, choć nawet tę opłatę ze strony obdzielonych rolę znosił. Gajusz ciężko dotknął senat, udzielając Latynom prawa głosowania narówni z obywatelami rzymskimi¹⁾; ale kiedy Liwjusz postawił wniosek, ażeby nawet w wojsku nie wolno było nikogo z Latynów sieć różgami, pomagali mu przeprowadzić to prawo. A nawet sam Liwjusz, przemawiając do ludu, wciąż powtarzał, że wnioski jego mają uznanie senatu, któremu leży na sercu los pospółstwa. I ten właśnie jedyny z wszystkich jego kroków politycznych był pożyteczny: mianowicie znacznie złagodniała wroga postawa ludu wobec senatu.

Kiedy Gajusz był w Afryce, gdzie na gruzach Kartaginy zakładał kolonję, nazwaną Iunonia, wiele przeszkód — jak podają — doznał ze strony sił wyższych²⁾. Wszystko jednak przemógł, uskutečnił swe przedsięwzięcie i wszystko doprowadził do porządku w przeciągu dni siedemdziesięciu. Następnie wrócił do Rzymu, gdyż dochodziły go wieści, że obecność jego w stolicy jest konieczna: Liwjusz gnębił jego przyjaciela Fulwjusza i przewidywano, że Lucjusz Opimjusz, optymata, mający potężny wpływ w senacie, zostanie konsulem, a jako konsul zgubi Gajusza, którego znaczenie w pewnej mierze już osłabło. Lud bowiem miał już takiej polityki dosyć aż do przesytu, gdyż wielu było takich, co mu się w demagogiczny sposób przypochlebiali, a senat dobrowolnie był bardzo ustępliwy. Ów Lucjusz Opimjusz przepadł przy poprzednich wyborach konsularnych, gdyż Gajusz poparł jego współzawodnika Fannjusza. Gdy Opimjusza wybrano konsulem, senat unieważnił cały szereg praw Gajusza i zaczął naruszać organizację stosunków w Kartaginie, chcąc podrażnić Gajusza i mieć potem pozór do zgładzenia go. Gajusz znosił to wszystko spokojnie przez jakiś czas. Kiedy raz w bóje padł liktor konsula Opimjusza, senat uchwalił, żeby

¹⁾ Wśród sprzymierzeńców mieli Latynowie (*nomen Latinum* czyli *socii nominis Latini*) bardziej uprzywilejowane stanowisko, niż *socii Italici*.

²⁾ Plutarch uważa, że pewne zjawiska, jak np. burze, trzęsienie ziemi i t. p., są przeszkodami, stawianymi ludziom przez bogów.

konsul wszelkimi dostępnymi sobie środkami ratował państwo i obalił tyranów¹⁾.

Rankiem Fulwusz z uzbrojonymi zajął Awentyn, ale na żądanie Gajusza posłał młodszego syna na rynek z laską herolda²⁾ jako posła do senatu. Ale Opimusz, który pragnął walki, syna uwięził i ruszył przeciw gromadzie Fulwusza z wielkim oddziałem piechoty i łuczników kretejskich, którzy, celnymi strzałami zabijając i raniąc, wielki popłoch wzniecili. Fulwusz schronił się do jakiejś nieuczęszczanej już łaźni, gdzie go znaleźli i wraz ze starszym synem zabili. Gajusz bezbronny, dostawszy się do świątyni Diany, chciał tam popełnić samobójstwo, ale nie dopuścili do tego dwaj jego przyjaciele, Pomponusz i Licynusz. Ci zatrzymali wrogów na drewnianym moście, a jemu kazali uciekać. Gdy obaj polegli, Gajusz wpadłszy do świętego gaju Eumenid, wiernemu swemu niewolnikowi Filokratesowi kazał się zabić. Ciała wszystkich wrzucono do Tybru. Zabitych, prócz Fulwusza i Gajusza, było trzy tysiące. Żonom zabitych zakazano nosić żałobę, a wdowie po Gajuszu, Licymnii, nawet posag odebrano.

4. Krasomówcza działalność Cyncerona

a) Pierwsze kroki

Pełne było życie Cyncerona; działał on w różnych dziedzinach i zaznaczył się jako rzecznik, pisarz i uczyony, wreszcie jako urzędnik państwa. Pracowitość jest jedną ze znamiennych cech jego osobistości. Mówił on, że znój jest powołaniem człowieka; zauważył raz, że nawet beczynni ludzie nadają sobie pozory zajęcia, włócząc się po zebraniach, klubach i posiedzeniach. A dzieła jego przyświadcują wymownie tej pracowitości. Z powołania był mówcą i zawód ten bardzo wysoko cenił. Powiedział raz, że, aby zostać dobrym mówcą, trzeba usunąć wszelkie rozkosze, zaniechać pościgu za przyjemnościami, po-

¹⁾ Formułka, którą senat uchwalił nadzwyczajne pełnomocnictwa dla konsulów, brzmiała: *videant consules, ne quid res publica detrimenti capiat*.

²⁾ Laska herolda jest znakiem, że osoba przynosząca ją jest posłem i dlatego nietykalna. Herold był u starożytnych bardzo szanowany, ogłaszał zproporządzenia władz zarówno świeckie, jak i odnoszące się do uroczystości religijnych.

rzucić zabawy, żarty i uczyty, prawie nawet obcowanie z przyjaciółmi. A kiedy położenie straciło go z mównicy, w pracy znów literackiej szukał ulgi, pociechy i sposobności do służenia społeczeństwu. Ta praca jest rdzeniem i ozdobą jego żywota.

Nietylko zdolności różnorodne, lecz i warunki majątkowe korzystne jedynie mogły takie życie uczynić możliwem. Bo właściwie żadne z zajęć Cyncerona opłacić się nie mogło. Adwokatom nie wolno było w Rzymie żądać zapłaty, urzędy rzymskie były bezpłatne, a literatura z pewnością w starożytności była materialnie bardzo mało wydatna. Skąd więc Cyncero zdołał tak pełne i górne życie prowadzić? Przedewszystkiem stąd, że był synem dość zamożnego ojca. Dalej pewne jest, że

mimo faktycznego zakazu, aby rzecznicy nie pobierali zapłaty, klienci świadczyli im swoją wdzięczność przez hojne podarunki lub zapisy testamentarne. Wątpić tedy nie można, że Cyncero na tej drodze przyszedł do niejednego grosza.

W roku 80 przed Chr. wystąpił Cyncero z pierwszą mową w kryminalnym procesie, *Pro Sexto Roscio Amerino*. Ojciec Sekstusa został w Rzymie zamordowany. Krewni jego i, prawdopodobnie, mordercy postanowili jego majątek zagrabić. Po różnych próbach, przy poparciu faworyta Sulli, Chrysogonusa, postanowili Roscjusza zgubić strasznem oskarżeniem, że własnego ojca zgładził. Otóż Cyncero wystąpił z obroną, w której głównie wojował argumentem, że *is fecit, cui prodest*, wskazywał na machinacje i bogactwa krewniaków Roscjusza, odmawował w świetny sposób przepych i miękkość Chrysogonusa, nurzającego się w zbytku. Na takim tle tem dobitniej przedstawia się prostota i uczciwość obżałowanego. Klient Cyncerona wyszedł zwycięsko ze sprawy.

W r. 70 wystąpił Cycero z oskarżeniem Werresa; on, urodzony obrońca, porwał się na oskarżenie. Usprawiedliwiał się dlatego obszernie i przedstawiał powody, które go do tego skłoniły. Przedewszystkiem prośba Sycylijczyków, aby się podjął ich sprawy, zaważyła tu na szali. Gajusz Werres był propretorem, namiestnikiem Sycylii, przez 3 lata, od r. 73 do r. 71. Człowiek to dziwaczny, szczególny zlepek wielkiej kultury umysłu i wielkiego barbarzyństwa sumienia. Jest on satrapą w najgorszym tego słowa znaczeniu. Lata jego namiestnictwa zaciążyły strasznie nad Sycylią. To też w roku 70 przybyło od wielkiej liczby miast sycylijskich poselstwo do Rzymu i udało się do znanego kwestora z r. 75, Cyclerona, z prośbą, by on publicznie upomniał się o sprawę pokrzywdzonych. Werresowi nie zabrakło popleczników; obrony jego podjął się sławny mówca Hortensius, popierali jego interesa potężni Metellusowie, z których jeden, Marcus, miał być pretorem w r. 69, drugi, Lucius, po Werresie objął namiestnictwo w Sycylii. Machinacje i intrygi niebawem się zaczęły. Cycero potrafił jednak je udaremnić i na pierwszej rozprawie, *actio prima in Verrem*, przemówił krótko, aby czasu nie tracić, a następnie tak rzecz poprowadził, że dawał niejako tylko nagłówki, a rzeczy same świadkom przedstawiać kazał lub odczytanymi dokumentami objaśniać. Przez dziewięć dni to trwało; zeznania były tak obciążające, że Werres, nie czekając dalszego terminu, Rzym opuścił i poszedł na wygnanie.

Cycero więc faktami, nie formą, zniweczył przeciwnika. Przy drugiej akcji chciał pofolgować swojej wymowie. Tymczasem wskutek ucieczki Werresa do drugiej rozprawy nie przyszło. Cycleronowi żal się zrobiło bogactwa materij, które chciał przedstawić, i bogactwa słów, których przytem chciał użyć. A więc na podstawie fikcji, że druga rozprawa się odbyła, ogłosił pięć mów, omawiających obszernie wszystkie kategorie win Werresowych. Tak powstała *Actio secunda*: pierwsza księga mówi *de praetura urbana*, druga *de praetura Siciliensi*, trzecia *de frumento*, czwarta *de signis*, piąta *de suppliciis*. W Werrynach, zarówno wypowiedzianych, jak spisanych, występuje w całej chwale język Cyclerona; perjod, którego w pierwszych mowach znajdujemy w części nieudolne próby, tutaj już w całej pełni roztacza swe blaski.

b) U szczytu sławy

W roku 64 na pierwszy plan wystąpiło ubieganie się o konsulat. Ostatecznie najsilniejszymi kandydatami na r. 63 byli Cyncero, Antonjusz i Katylina. Ci dwaj ostatni szafowali pieniędzmi, Cyncero mniemał, że mowami swojemi życzliwość ludu sobie pozyskał. Z biegiem czasu wskutek trwogi przed Katyliną nobilitas na jego stronę przechylać się zaczęła, mimo to, że arystokracji się naraził i mimo jego novitas, na którą dumni nobiles patrzyli ze wzgardą. Antonjusz i Katylina zawarli wtedy przymierze przeciw Cynceronowi i dopuszczali się licznych nadużyć. Ostatecznie Cyncero został wybrany *omnium consensu*, Antonjusz zaś głosami kilku centuryj Katylinę zwyciężył. Cyncero przełamał w ten sposób, jak się wyrażał, oszańcowany krąg, do którego pewien odłam rodów rzymskich nie dopuszczał żadnego homo novus.

Tymczasem w stolicy wzmagaly się sprzysiężenia i knowania. Cyncero ciągle powtarzał, że wewnętrzny wróg jedynie dla Rzymu teraz jest niebezpieczny, a mówił prócz tego, że ten wróg w roku jego konsulatu podniósł stanowczo głowę i w siły urósł. Na czele tych knowań stał L. Sergius Catilina. Zubożały to był i zbankrutowany arystokrata, który majątek, odziedziczony po przodkach, marnował na hulanki, a odrobić go chciał rewolucją. W roku 66 starał się o konsulat, ale na próżno, potem znów w r. 64. W roku 63 ponowił swoje zabiegi, jednak mimo wysiłku i szalonej agitacji wybory, odbyte w październiku, znowu zawiodły jego nadzieje. Teraz na bunocie oparł on swoje plany. Pozyskał podobnych sobie hulaków i utracjuszów w stołecznej arystokracji, a w Etrurji zbierać się zaczęła armja buntownicza pod przewodem niejakiego Manljusza. Rekrutowała się ona przeważnie z nieszczęśliwych, którzy wskutek sullańskich proskrypcyj utracili swe mienie. W październiku już mówiono powszechnie o wybuchu buntu, zamierzonych rzeziach i przewrotach. Cyncero mógł podejrzanych ludzi oddać sądom; ale te sądy były niepewne i co najwięcej na wygnanie skazać mogły winowajców. Cyncero więc poszedł inną drogą. Przedstawieniem niebezpieczeństwa w senacie wywołał t. zw. *senatus consultum ultimum* (22 października), mocą którego konsulowie osiągali *imperium militiae* w mieście, mogli

niesfornych obywateli ogłosić za wrogów i śmiercią ukarać, wezwać obywateli do wykonania tego wyroku. To *senatus consultum*, uważane przez optymatów za ostoję rzeczypospolitej, sprzeciwiało się prawom, które nie pozwalały obywatela śmiercią ukarać bez wyroku ludu, i dlatego uchodziło u demokratów za krok nielegalny. Cycero jednak rzecz przeprowadził i stan obłączenia zaciążył nad Rzymem.

Słowo stanowcze wypowiedziane zostało, nie poszły jednak za niem stanowcze czyny. Katylina pozostał w mieście, urządził schadзки i pokazywał się nawet w senacie. Cycero wywiadywał się o wszystkim, chełpił się, że zna wszystkie sprzysiężonych kroki; nazywano go złośliwie, wyszydając te przechwałki, konsulem wszechwiedzącym. Ale Cycero, choć miał miecz w ręku, miecza tego nie użył, bo był łagodny, a prócz tego obawiał się działania na podstawie uchwały, którą wielu za nielegalną uważało. A wśród reszty senatorów nie znalazł się ani Nasica, ani Opimius, któryby winę zamordowania odważnie wziął na siebie. Cycero dlatego życzył sobie gwałtownie, aby Katylina i jego wspólnicy wyszli z miasta do obozu w Etrurji; w takim razie zgładzonoby ich na polu bitwy, a niebezpieczne polecenia owego *senatus consultum ultimum* spadłyby z barków konsula. W początku listopada postanowili sprzysiężeni wnet przystąpić do czynu i rozdzielili między siebie role. 8-go listopada konsul Cycero, uwiadomiony o ich krokach, zwołał senat do świątyni Jowisza Statora u stoku Palatynu. Świątynia była otoczona wojskiem, a Cycero wypowiedział tego dnia pierwszą swą mowę przeciw Katylinie. Słowami wygnać, wygadać z miasta Katylinę i jego wspólników postanowił wtedy Cycero. Zamiar był dosyć naiwny, ale udał się tem łatwiej, że Katylina już przedtem powziął był plan opuszczenia stolicy.

Cycero przeczuwał, że za zgnębienie spisku Katyliny będzie go później ściagała nienawiść. I rzeczywiście, już w końcu roku 63, kiedy przy składaniu urzędu chciał przemawiać, ujawniła się opozycja, która go odtąd ściagała systematycznie. Przerwano mianowicie jego przemowę. W następnym r. 62 trybun ludu, Metellus Nepos, wystąpił przeciw niemu stanowczo, oskarżając go o nieprawne zgładzenie rzymskich obywateli.

W roku 62 był brat Cyclerona, Quintus, jednym z pretorów. Otóż przed jego trybunałem rozegrał się proces, w którym Marcus Cicero podjął się obrony. Szło o poetę greckiego Archjasza. Człowiek ten, pochodzący z Antjochji, przybył w r. 102 do Rzymu i tu dostał się do domu i rodziny Licynuszów Lukullusów. Był to człowiek wielkiej formalnej zdolności; improwizował łatwo, umiał utwory innych doraźnie w nowe słowa przybierać, nadawał się jak nikt na poetę okolicznościowego. Napisał poemat o cymbryjskiej wojnie¹⁾ Marjusa, inny o czynach Lukullusa w wojnie z Mitrydatesem. Szczególnie jednak celował w małych utworach, epigramatach. Rzymianie, zgłodniali chwały i chwalców, opiekowali się nim troskliwie; w r. 93 dostał on obywatelstwo w południowo-italijskim mieście Heraklei, co mu w r. 89 na podstawie prawa Plautia-Papiria zapewniło rzymskie obywatelstwo. Być może, że Archjasz nie dopełnił wszystkich formalności wymaganych; dosyć, że w r. 62 oskarżył go niejaki Grattjusz o nieprawne przywłaszczenie sobie praw obywatelskich.

Obronę wypowiedział Cycero. Stronę prawną zbył krótko; za to mówił tu ślicznie o znaczeniu i pożytku literatury w życiu człowieka, o chwale i pożytku heroldów tej chwały. Ta chwała, którą pięknie nazwano słońcem umarłych, zajmowała bardzo Cyclerona, wypoczywającego na laurach swego konsulatu. Archjasz obiecał był Cycleronowi, że zasługi jego wyśpiewa; tem chętniej Cycero służył mu teraz piękną swą prozą. Archjasz wyszedł z procesu zwycięsko.

c) Fortuna kołem się toczy

Cezar, który talent Cyclerona wysoko cenił, usiłował kilkakrotnie pozyskać wielkiego mówcę dla swych zamiarów. Kiedy się to nie udało, przyszła zemsta. Konsulat na rok 58 objęli: teść wielkiego Cezara, L. Calpurnius Piso Caesoninus, i A. Gabinius, dawny legat Pompejusza. Cycero widział odrazu, że niczego dobrego od nich spodziewać się nie może. Trybun ludowy, Clodius, postawił wniosek, mocą którego człowiek,

¹⁾ Cymbrowie, lud germański, pobiwszy Rzymian, grozili zalewem Italji. Uratował Rzym od zagłady Marjusz, zniszczywszy Cymbrów w bitwie pod Vercellae w Galji przedalpejskiej (r. 101).

któryby obywatela rzymskiego bez sądu zgładził, wygnaniem miał być karany. Cyncero nie był nazwany, ale, oczywiście, zrozumiał odrazu, w kogo taką uchwałą godzono. Cyncero, część rycerzy i wielu mieszkańców Rzymu przywdziało tedy żalobę na znak głębokiej do postępków Klodjusza odrazy. Wielkiego mówcę to upoiło, ale nie tchnęło weń otuchy. Widział on w kołach znajomych dużo obojętności, milczenie wielkich tego świata tłumaczył słusznie jako godzenie się z czynaniami Klodjusza. W końcu marca r. 58 opuścił Rzym i poszedł na tułaczkę. Po jego wyjściu postawił Klodjusz imienny już wniosek, aby Cyncerona ukarać wygnaniem. Klodjusz, który obok wielkiego sprytu miał wiele łajdactwa i lekkomyślności, przeprowadził zarazem konfiskatę majątku Cyncerona. Zaczęły się teraz grabieże, przy których, według twierdzenia Cyncerona, konsulowie Piso i Gabinjusz się obłowili; spalono jego wille, dom na Palatynie został zniesiony i poświęcony z natchnienia Klodjusza bogini Libertas.

Już w r. 58 próbowano znieść wyrok wygnania, ciężący na Cynceronie. Próby te jednak spełzły na niczem, bo wpływ i siły trybuna ludu, związanego układem z konsulami, przeważały w stolicy. Otucha jednak wstąpiła w przyjaciół Cyncerona po wyborach na rok 57. Jeden z wybranych konsulów, Q. Metellus, był dawniej wrogiem Cyncerona, ale teraz nie spodziewano się z jego strony gwałtownej opozycji, a drugi konsul, P. Cornelius Lentulus Spinther, był otwartym i stanowczym poplecznikiem wygnańca. Wśród wybranych trybunów znaczna większość stała po stronie Cyncerona. Senat po kilkakroć powziął uchwały życzliwe dla Cyncerona, a wreszcie wezwał wszystkich obywateli Italji dobrze myślących, aby na zgromadzenie ludowe, mające postanowić o losach Cyncerona, podążyli do stolicy. Te comitia centuriata odbyły się dopiero w sierpniu; odwołanie Cyncerona uchwalono jednozgodnie.

4-go września nastąpił triumfalny niemal powrót do stolicy. Wygnańca poprowadzono na Kapitol; Cyncero później mówił, że cała Italja na barkach go do Rzymu poniosła, że nie tylko ludzie wylegli na jego spotkanie, lecz domy miasta zdawały się ruszać ze swych posad wśród ogólnej radości.

W politycznem stanowisku Cyncerona zaszła tedy przemiana. W ostatnich latach nabrał on przeświadczenia, że ary-

stokracja nie dosyć stanowczo broniła go w nieszczęściu, że nie dosyć stanowczo zwalczała Klodjusza, postanowił więc szukać silniejszego oparcia, i to u triumwirów. Z Pompejuszem łączyły go dawne stosunki, które należało naprawić i odnowić; teraz zaczyna się objawiać skłonność do Cezara, który swą siłą i energią wprawiał Cyncerona w podziw, swą wielką łaskawością dla ludzi pióra mu schlebiał. Cyncero nie kochał Cezara może nigdy, ale miał dla niego słabość, słabość literata dla człowieka czynu, i to takiego, który literaturę wielbił, a pisarzy uważał nietylko za pociechę w życiu, lecz i za podporę w rządzeniu. Odgłosy tej zmiany frontu posiadamy w mowie *De provinciis consularibus*, którą Cyncero wypowiedział w końcu maja r. 56. Znaczy się w tej mowie nowy entuzjazm dla Cezara, dla jego zwycięstwa w Galji nad krajami i szczepami, o których dotąd ledwie w Rzymie słyszano.

W roku 52 Pompejusz przeprowadził w senacie uchwałę, mocą której byli konsulowie i pretorowie dopiero po upływie lat pięciu mieli obejmować namiestnictwa. Uchwała godziła w Cezara, a zaważyła na losach Cyncerona. Bo wskutek tej uchwały, która niedawnych urzędników wykluczała na pewien czas od zarządu prowincyj, musiano się oglądać za namiestnikami w gronie ludzi, co dawniej konsulat lub preturę piastowali. Cyncero tedy, który nigdy na prowincję nie był poszedł, został teraz wbrew woli namiestnikiem; losem przypadła mu w udziale prowincja Cylicja. Niebezpieczna ona była i narażona na napady Partów, którzy świeżo straszną klęskę pod Carrhae zadali byli Krassusowi. Przez Cylicję mogły ich zagony rozlać się ze Syrii na Azję Mniejszą. Ale silniejszy od wymowy niebezpieczeństw był przeżyty ustrój państwa rzymskiego, który od człowieka, wprzęgniętego raz w urzędniczą karierę, żądał uniwersalności, kazał mu być ministrem spraw wewnętrznych, sędzią i generałem naprzemian. Cyncero, człowiek pokojowy i pokój przedewszystkiem sławiący, literat z powołania, ujęty teraz został w koła tej konieczności. Niesporo mu było na obczyznę; obawiał się Partów i nie czuł w sobie wojennego powołania. Tęskno mu było Rzym opuszczać, usuwać się z areny, którą umiłował nadewszystko.

W kwietniu roku 51 wyruszył on na Brundisium, Ateny, Ephesus na miejsce przeznaczenia. Namiestnik Cylicji miał

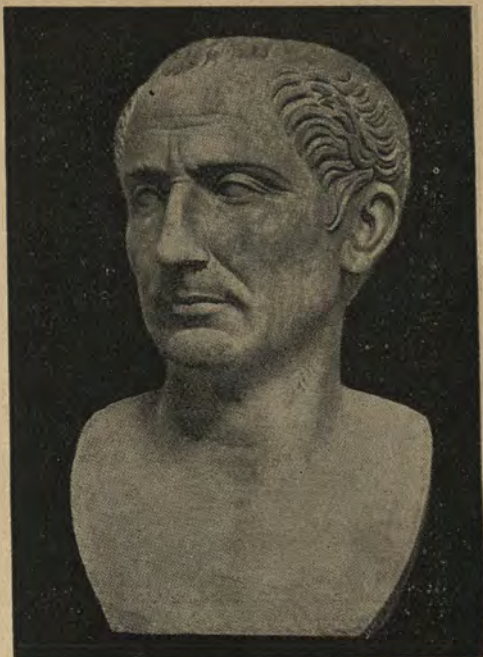
obszerne pole działania, bo zakres jego administracji obejmował prócz Cylicji Lykaonję, Frygję, Pizydję i wyspę Cypr. Do czynienia więc było dużo; pomagali Cyceronowi towarzysze z Rzymu zabrani, między innymi brat Kwintus. W orszaku znajdował się syn Cycerona i bratanek, prócz tego ulubiony wyzwolenc Tiro. I ostatecznie poniewolny namiestnik wywiązał się dosyć zręcznie ze swego zadania. Zasady humanitarne, które Cy-

cero zawsze wyznawał, wywiesił on jako hasło swego urzędowania. We wszelki więc sposób starał się poprawić los i ująć ciężarów mieszkańcom, usunąć nadużycia, wprowadzone przez swego poprzednika, obronić ludzi sobie poddanych od lichwiarskich ucisków rzymskich finansistów. Na polu wojennym los mu o tyle sprzyjał, że Partowie nie wtargnęli do Cylicji; Cycero, żądny laurów, a poparty brata ramieniem, podjął wyprawę przeciw niespokojnym i rozbójniczym mieszkańcom gór Amanus, odnogi Taurusa. Wyprawa się udała; Cycero srodze poturbował tych zbójów i górali. Po ich pogromie wojsko obwołało go imperatorem.

d) U schyłku żywota

Cycerona palił jednak grunt pod nogami, aby jak najwcześniej prowincję opuścić. Gdy znalazł się w ojczyźnie, tyśiączne trudności i grozy wnet się spiętrzyły nad jego głową. Przewidział on odrazu, że antagonizm między dwoma najpotężniejszymi ludźmi Rzymu do zbrojnego doprowadzi starcia. W tej rozterce nie wiedział, jakie zająć stanowisko. W Pom-

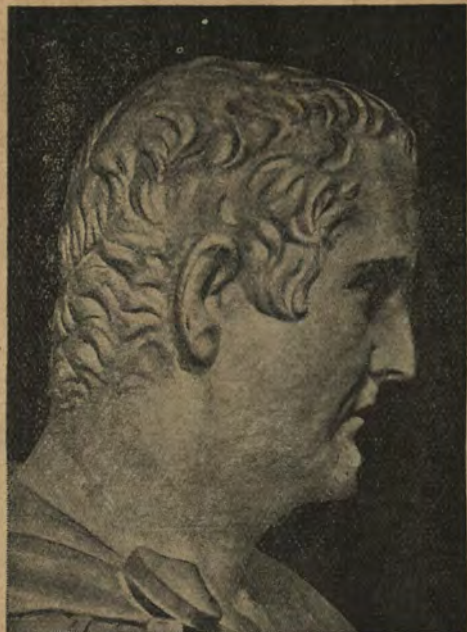
pejuszowi widzi mniej dla dobra Rzeczypospolitej niebezpiecznego zapasnika, ale razi go jego bezmyślność i błoga pewność siebie, razi go dalej to, że Pompeusz w początku roku 49 Rzym opuścił, rażą go gwałtowne listy, nawołujące Cicerona do uległości i służby. Tymczasem Cezar nie poprzestaje pochlebnymi listami, słowami przyjaciół, osobistą rozmową nęcić Cicerona do siebie; Cezara humanitas go czaruje i wywołuje porównania między słodyczą tych ponęt

a szorstkością pompejańskich nagabywań. Sprawa Pompejusza wydaje mu się lepsza, ale nie sam Pompeusz.

Wreszcie, mimo upomnień stronników Cezara, puścił się sam Cycero na morze, aby wylądować w Dyrrachium i połączyć się z wojskiem Pompejusza. Przyjęto go tam z oziębłością i wyrzutami. Ani wojaczka, ani otoczenie nie przypadły wielkiemu mowcy do smaku. Kiedy Cezar podążył do Tessalji i pociągnął wojsko Pompejusza za sobą, Cycero pozostał w Epirze. Po klęsce Pompejusza pod Pharsalus pewna część jego zwolenników znalazła się na wyspie Korcyrze; radzono tam nad dalszym oporem, a Kato prosił wtedy Cicerona, jako najdosłojniejszego, o objęcie dowództwa. Cycero jednak stanowczo odmówił i postanowił wycofać się z dalszych działań. Zamiast tedy z innymi popłynąć do Afryki, udał się do Italji. Cezar po ukończeniu aleksandryjskiej wojny powrócił do Brundisium i swoim zwyczajem nie tylko przebaczył Ciceronowi, lecz nadzwyczaj serdecznie go przyjął.

Cycero odczuł dosyć głęboko pogrom i śmierć Pompejusza. Mimo często powtarzających się niesnasek łączyła go jednak

z Pompejuszem dawna przyjaźń i długoletnie stosunki; przychodziło często do sporów, bo byli sobie bliscy. Cezara natomiast Cyncero podziwiał, lecz był mu zawsze dosyć daleki i obcy, bo Cezar nie był wcieleniem ani przeszłej, ani obecnej republiki, lecz szermierzem osobistych planów i ambicji, a Cyncerona nie przypuścił do przyjaźni, lecz pieścił częstokroć i nęcił, aby go użyć jako narzędzia dla swych zamiarów. Talent, jakim był Cyncero, nie tak łatwo się zbrata

z genjuszem, jakim był Cezar, bo talent, nieświadom swych granic, często wobec genjusza czuje się lekceważonym i wskutek tego się zraża. Niemniej Cyncero nie szczędził w tych czasach Cezarowi słów uznania; było to spłaceniem długu wdzięczności i opłatą za teraźniejszość i przyszłość.

Rok 45 był bardzo smutny dla Cyncerona. Śmierć ukochanej córki Tulji okryła go kirem; wytracony ze szczęścia i polityki, szuka po willach swych wytchnienia i krzepi się filozofją. Rok ten i początek następnego zeszedł Cynceronowi na filozoficznym rozmyślaniu i pisaniu. Zamordowanie Cezara wyrwało go z pracowni. Oczy zaczęły się na niego zwracać, upatrywano w nim ponownego zbawcę rzeczypospolitej. Cyncero w zbrodni udziału nie brał, niemniej pod pierwszem jej wrażeniem folgował radości i przeczuwał świty szczęśliwej dla ojczyzny doby. Z początku mu się zdawało, że pozostały konsul, M. Antonjusz, który stał na czele państwa, nie będzie dla wolności zbyt groźny; później przejrzał, że od niego niczego dobrego spodziewać się nie można. Zaczynają się zapasy Cyncerona z Antonjuszem. Człowiek greckiej kultury stanął wobec jenerała kawalerji, pełnego animuszu

w polityce, hulankach, pijatyce, człowieka niedokrzesanego, który miazdzył Cyncerona przemocą, ale w pojedynku na słowa sprostac mu nie mógł. Ma więc ta walka pewne rysy zderzenia się kultury z niekulturą. Ale ważniejsze były polityczne przeciwnictwa.

Przeciw konsulowi, który gwałtami łamał ciągle prawa i dotychczasowe porządki, chciał Cyncero obronic i uratowac senat i rządy senatu, a więc republikę. Zamłodu zaznał on gwałtów Sulli i bał się teraz, że podobna groza nad Rzymem zawiśnie. Odkrywał wszystkie bezprawia, których się Antonjusz dopuszczal, jego rabunki i fałszowania aktów Cezara, któremi osłaniał swe kroki. A zarazem nawoływał obojętnych do czynu, karcił opieszalych. Rozwija Cyncero w tych czasach jędrną i męską wymowę i jędrną działalność; on, który dawniej chwiał się tylokrotnie, nie umiał na stanowczą zdobyć się decyzję, ma teraz jasną wołę i plany i dobitnie je wyraża. Jeżeli styl Demostenesa był dlań ideałem, to w tej walce do duszy i myśli demostenesowskiej się zbliża.

Wkrótce po zamordowaniu Cezara pojawil się w Italji dziewiętnastoletni Oktawjusz, spadkobierca i syn adoptowany dyktatora. Stanął on do współzawodnictwa w pogoni za spadkiem majątku i spadkiem władzy Cezara. Genjalną swą zręcznością tyle dokazał, że senat upatrzył w nim zbawcę dla rzeczypospolitej ginącej. Że Cyncero uległ jego czarowi i wpływowi, że poparł jego zabiegi, to świadczy nie tyle o krótkowidztwie sędziwego konsulara, ile o niezrównanym talencie zdobywania ludzi u młodego Oktawjusza.

Contra arma verbis — słowem przeciw sile i gwałtowi walczył Cyncero w r. 44 i 43. Stąd powstał szereg *Orationes Antonianae*, które Cyncero sam w poczuciu łączności duchowej z Demostenesem *Philippicae* nazywał. Rok 43 — to rok chwały i zgonu Cyncerona. Antonjusz ruszył z wojskiem na północ, do Galji przedalpejskiej, aby wypędzić stamtąd Decymusa Brutusa i zapewnić sobie na przyszłość stanowisko. Decymus Brutus

chciał zyskać więcej czasu na wzmocnienie swych sił i w Mutynie (Mutina) się usadowił, a Antonjusz także usiłował pomnożyć swe hufce. Pod Mutyną przewlekały się kroki wojenne. Antonjusz oblegał Decymusa Brutusa w tem mieście, ale bez energii, a Hircjusz konsul i Oktawjusz nie ruszali się ze swemi wojskami. Około 20 marca wyruszył drugi konsul, Pansa, z Rzymu z wojskiem przeciw Antonjuszowi. Niebawem pod Mutyną wojska Hircjusza, Pansy i Oktawjusza zadały Antonjuszowi stanowczą klęskę i wyzwoliły Decymusa Brutusa z obleżonego miasta. Antonjusz wyszedł cało z potrzeby. W walkach tych polegli obaj konsulowie, Hircjusz i Pansa, a pozostali zwycięzcy, Decymus Brutus i Oktawjan, pozwolili Antonjuszowi uciec i przedrzeć się z resztkami wojska do Lepidusa w Galji Narbonensis. Partja senatu postępowała niedołącznie, choć Cycero usiłował jeszcze sprawę ratować, ludzi zagrzewać do czynu. Związek nienaturalny między spadkobiercami i mordercami Cezara nie mógł długo się ostać, a ostatecznie duch zamordowanego okazał się silniejszym od wszystkich działań i knoń żyjących. Pamięć Cezara żyła we wojskach i łącząc te wojska, popychała wodzów do bratania się w imię Cezara.

Ostatecznie zaś przyczyniło się do nowych sojuszów niebezpieczeństwo, grożące od Wschodu, gdzie mordercy Cezara, Brutus i Kassjusz, utwierdzali coraz skuteczniej swą władzę. Wobec morderców na Wschodzie połączył się wkońcu Zachód pod hasłem zemsty za śmierć Cezara. Naprzód sprzymierzył się Antonjusz z Lepidusem, namiestnikiem południowej Galji, potem oni obydwaj zawarli sojusz z Oktawjanem.

Powoli rozwiewały się nadzieje Cycerona, a od czasu sojuszu „trzech“ pod Bononją zawisła żałoba i śmierć nad jego głową. Nastąpiły proskrypcje, które miały utwierdzić stanowisko triumwirów, zasilić ich pieniędzmi. Antonjusz zażądał wtedy głowy Cycerona. Ten przebywał w swych willach, a chwilami zamyślał o schronieniu się do Grecji. Wsiadł nawet na okręt i po krótkiej tułaczce przybił znów do lądu italskiego. Podążył do swej willi Formianum, gdzie stanęli niebawem siepacze Antonjusza w nocy z 6 na 7 grudnia. Niewolnicy unieśli Cycerona w lektyce, lecz nie zdołali uratować swego pana; siepacze zastąpili im drogę, a Cycero poniósł mężnie i ze spokojem śmierć, o której tyle się narozmyślał, tyle napisał. Te

same proskrypcje dosięgły jego brata Kwintusa i tegoż syna i wiele innych ofiar. Ale śmierć Cyncerona była czemś więcej, niż zgonem osobnika, była ona zmrokiem i końcem rzymskiej wymowy.

5. Mowa Cezara w senacie w sprawie ukarania uwięzionych towarzyszy Katyliny

Wszyscy ludzie, senatorowie, powinni, kiedy naradzają się nad sprawami, budzącymi wielkie wątpliwości, wyzbyć się wszelkich uczuć: nienawiści i przyjaźni, gniewu i litości. Zawadą są bowiem te uczucia dla umysłu, szukającego prawdy; nigdy nikt z ludzi nie mógł pójść jednocześnie za głosem namiętności i rozsądku. Jeśli natężysz myśl, to rządzi rozsądek, jeżeli namiętność zapanuje nad myślą, to władza niepodzielnie, i na nie siła myśli. Mógłbym, senatorowie, z dziejów przytoczyć wiele przykładów na to, jak szkodliwe plany podejmowali królowie i narody pod wpływem gniewu lub litości. Ale wolę mówić o innych przykładach, o tem, co nasi przodkowie wbrew namiętnościom, targającym dusze, zrobili słusznie i należycie. Podczas wojny z macedońskim królem Perseusem wielkie i wspaniałe państwo Rodyjczyków, które rozwinęło się pod opieką narodu rzymskiego, w sposób wiarołomny popierało naszych przeciwników. Ale gdy po skończonej wojnie roztrząsano w senacie sprawę Rodyjczyków, przodkowie nasi bezkarnie ich puścili¹⁾, by nie wywoływać pozoru, że przyczyną wojny jest nie poczucie krzywdy, lecz chęć grabieży bogactwa rodyjskiego. Również w żadnej wojnie punickiej, choć Kartagińczycy i podczas pokoju i podczas zawieszenia broni wiele niecnych postępków popełnili, nigdy im się równą monetą nie odplacali, choć niejedna do tego nadarzyła się sposobność. Bo nad tem zastanawiali się więcej, co im, Rzymianom, wypada, niż nad tem, na co wrogowie zasłużyli. I wy również, senatorowie, baczna na to uwagę zwrócić musicie, by nie iść za głosem gniewu, lecz raczej za tem, co dyk-

(r. 171-168)

¹⁾ Rodyjczycy próbowali pośredniczyć między Perseusem a Rzymem. Rzym uznał to za „zdradę“. Zanosilo się na wojnę, do której starał się nie dopuścić Kato. Rzymianie okazali się „wspaniałomyślni“: zabrali Rodyjczykom tylko Licję i Karję i, opiekując się wyspą Delos, zrujnowali ich handel.

tuje względ na waszą dobrą sławę; w waszem myśleniu niech nie tyle zaważą zbrodnie P. Lentulusa¹⁾ i towarzyszy, co względ na waszą godność²⁾. Albowiem jeśli szukacie kary, odpowiedniej w stosunku do ich zbrodni, zgadzam się na tę niezgodną z ustawami³⁾ radę; jeżeli zaś okropność ich zbrodni przekracza wszelkie wyobrażenie, to, mojem zdaniem, należy poprzestać na tem, co nam dają ustawy.

Wielu z tych, co przede mną głos zabierali, wspaniałemi i gładko toczonemi zdaniem ubolewało nad losem rzeczypopolitej. Podkreślali okropności wojny, wyliczali, co czeka zwyciężonych: porywa się dziewczęta i chłopców, wydiera się dzieci z objęć rodziców, cześć matek narażona na swawolę zwycięzców, grabi się świątynie i domy, szerzy się rzeź i pożary, broni, trupów, krwi, żałoby pełno wszędzie. Ależ na bogów nieśmiertelnych, do czego zmierzała ta mowa? Czy do tego, żeby nienawiść do spisku w was wywołać? Kogo fakt tak niesłychany, taki okropny, nie przejął oburzeniem, tego mowa zapali?

Nie! tak nie jest. Nikomu ze śmiertelnych krzywda własna nie wydaje się mało znaczną: owszem, wielu przejmuje się nią znacznie głębiej, niż ona na to zasługuje. Lecz różne różnym ludziom, senatorowie, zakreślono granice; jeśli niskiego stanu ludzie, w mroku żyjący, w wybuchu gniewu przekroczyli granice dozwolone, mało kto wie o tem; jednakowa ich dola i ich sława. Ale o czynach tych, co, władzą ogromną obdarzeni, na szczytach żywot swój pędzą, wiedzą wszyscy śmiertelni. Tak, im większy ci los przypadł w życiu, tem mniejsza dowolności swoboda: nie wypada sprzyjać, nie wypada nienawiścią pałać, a już najmniej gniewem; co u innych nazywa się porywem gniewu, to u ludzi władzą obdarzonych zwie się pychą i okrucieństwem. Ja, senatorowie, sądzę, że wszelkie katusze są

¹⁾ P. Słowniczek imion własnych pod Cornelius 7.

²⁾ Myśl: Kartaginę zburzono nie z pragnienia zemsty, lecz ze względu na interes państwa. Nie gniew przodkom naszym dyktował ten krok, lecz rozsądek. I w wypadku z wy-pą Rodus rozsądek był dla ich postanowień miarodajny, a nie uczucie litości. I w polityce wewnętrznej niech rostrzyga wyłączenie rozsądek.

³⁾ Prawo rzymskie przewidywało karę śmierci jedynie na podstawie uchwały zgromadzenia ludowego (*comitia centuriata*) w każdym poszczególnym wypadku; p. Słowniczek imion własnych pod Semproniae leges.

zbyt małe w stosunku do wielkości ich zbrodni, jednak większość ludzi to tylko pamięta, co było naostatku: o zbrodni bezbożnych zapominają, ale rozprawiają na temat kary, jeśli była cokolwiek surowsza nad zwykłą miarę.

Co się tyczy wniosku Decymusa Sylana, to nie mam najmniejszej wątpliwości, że wszystko, co ten pełen odwagi i energii mąż powiedział, powiedział z głębokiej i serdecznej troski o państwo i że w tem nie szukał sposobności, by się przypodobać lub nieprzyjazne swe uczucia wyładować; znam jego charakter, jego panowanie nad sobą. Jednakowoż zdanie jego wydaje mi się — nie powiem okrutne, bo cóż może być okrutnego wobec takich ludzi, — lecz szkodliwe dla naszego państwa. Bo niewątpliwie ciebie, Sylanie, konsula desygnowanego, albo obawa, albo wielkość krzywdy, jaką państwu wyrządzić chcieli, zniewoliła do zażądania tego nowego rodzaju kary¹⁾. Co do obawy, to szkoda słów na to, zwłaszcza, że dzięki czujności naszego znakomitego konsula tak wielkie siły zbrojne nas chronią. Co do kary, to o tej mogę powiedzieć, zgodnie z rzeczywistością, że w smutku i biedzie śmierć jest wybawicielką z mozołów, nie męczarnią, ona wszystkie ludzkie nieszczęścia unicestwia, poza grobem niemasz miejsca ani dla troski, ani dla radości²⁾. Ależ na bogów nieśmiertelnych, czemuś do wniosku swego nie dodał, aby ich wprzód chłostą ukarano? Czy dlatego, że ustawa Porcjusza³⁾ na to nie pozwala? Ależ inne prawa nakazują nie odbierać życia skazanym obywatelom, lecz pozwolić im pójść na wygnanie⁴⁾. A może dlatego, że kara chłosty jest cięższa, niż kara śmierci? Lecz jakaż kara może być zbyt sroga, zbyt ciężka dla ludzi, którym udowodniono tak wielką zbrodnię? A może dlatego, że chłosta, to jest rzecz mniej ważna, niż śmierć? Cóżto za logika, złamawszy prawo w rzeczy istotnej, lękać się go w rzeczy znaczenia podrzędniejszego?

1) Nowy, bo niezgodny z prawami.

2) Cezar wyznaje naukę filozofa Epikura, który uczył w Atenach (306—270). Epikur nie wierzy w nieśmiertelność duszy i kary pozagrobowe.

3) P. słowniczek imion własnych pod Porcia lex.

4) Jeżeli sądy karne dla skazanego za ździejstwo, skrytobójcze morderstwo, trucicielstwo, gwałt publiczny, i t. d. przewidują jako najwyższy wymiar kary wygnanie, to czemuż mamy inną stosować miarę do ludzi, wyrokiem sądowym nieskazyanych?

A któż potępi uchwałę przeciw ojczyzny mordercom? Okoliczności, czas, los, którego kaprys rządzi narodami. Ich cokolwiek spotka, to spotka ich słusznie. Lecz wy, senatorowie, dobrze się zastanówcie nad tem, co za przykład dla innych ustanawiacie. Wszystkie przykłady złych postanowień pochodzenie swe wywodzą z dobrych. Kiedy władza dostaje się w ręce ludzi nieuświadomionych lub mniej dobrych, przykład ów nowy i niezwykły przenosi się z osób, co nań w całej pełni zasłużyły, na osoby niewinne, co nań zupełnie nie zasłużyły. Lacedemończycy, pokonawszy Ateńczyków, narzucili im rządy trzydziestu tyranów¹⁾. Ci poczęli naprzód najgorszych i powszechnie znienawidzonych obywateli bez wyroku sądowego zabijać; lud się cieszył z tego i mówił, że to się słusznie dzieje. Później, gdy samowola powoli wzrosła, zarówno dobrych i złych wedle swego kaprysu mordowali, resztę społeczeństwa trzymali pod terrorem. Tak społeczeństwo, dławione jarzmem niewoli, ciężko za swą niemądrą radość odpokutowało.

Kiedy za naszej pamięci zwycięski Sulla Damazypa²⁾ i innych jemu podobnych, co na nieszczęście państwa urosli byli w potęgę, stracić kazał, któż tego jego postępku nie pochwałał? Słusznie — mówili ludzie — zabito zbrodniarzy i warchołów, którzy rokoszami nękali państwo. Lecz ta rzecz była początkiem wielkiej klęski. Bo jak kto tylko pożądał czyjegoes domu lub dworku wiejskiego, wreszcie naczynia lub stroju, dokładał starań, aby ten znalazł się na liście proskrybowanych. I tak tych, którym śmierć Damazypa radość sprawiła, wkrótce samych na śmierć wleczono i nie było końca mordowaniu, aż Sulla wszystkich swoich bogactwami nasycił. Nie obawiam się tego, jeśli chodzi o Marka Tuljusza i o nasze czasy, lecz w wielkiem państwie wiele jest różnorakich charakterów. Może w innym czasie, za innego konsula, który również będzie miał wojsko w ręku, fałsz jakiś za prawdę uchodzić i znajdować wiarę: kiedy, idąc za tym dzisiejszym przykładem, konsul na

¹⁾ W r. 404.

²⁾ Lucius Iunius Brutus z przydomkiem Damasippus jako pretor w r. 82 kazał zabić najwybitniejszych stronników Sulli. Zginął wtedy okrutnie zamordowany przed ołtarzem Westy pontifex maximus, Q. Mucius Scaevola.

podstawie uchwały senatu miecza dobędzie, któż mu wyzna-
czy, gdzie koniec, któż go miarkować będzie? ¹⁾

Przodkom naszym, senatorowie, nigdy ani rozumu, ani od-
wagi nie brakło. Nigdy jednak дума nie wzbraniała im naślado-
wać cudze urządzenia, jeżeli tylko były celowe. I tak: broń
odporną i zaczepną wzięli od Samnitów ²⁾, rozliczne oznaki
urzędników przyjęli od Etrusków ³⁾; słowem, cokolwiek zdatego
widzieli u sprzymierzeńców lub wrogów, wprowadzali to u sie-
bie w domu z największą gorliwością: woleli naśladować do-
brych, aniżeli im zazdrościć. W tymże samym czasie, naśladu-
jąc grecki zwyczaj, wprowadzili karę chłosty dla obywateli i na
skazanych wykonywali wyroki śmierci ⁴⁾. Kiedy państwo urosło
i ze wzrostem liczby obywateli partje do wielkiej doszły po-
tęgi, zaczęto osaczać niewinnych i innych podobnych dopuszczać
się zbrodni. Wtedy stworzono ustawę Porcjusza i inne ustawy,
mocą których skazanym zezwolono pójść na wygnanie. To jest —
mem zdaniem — szczególnie ważna przyczyna, dla której nie
wolno nam podejmować postanowień nowych. Niezawodnie nasi
przodkowie, którzy z nieznaczej potęgi takie mocarstwo stwo-
rzyli, większy mieli rozum, niż my, którzy ledwie zdołamy
utrzymać to, co oni tak pięknie nabyli ⁵⁾.

Zatem wynika z tego, że należy ich puścić i pomnożyć
wojsko Katyliny? Bynajmniej. Ale moje zdanie jest takie: na-

¹⁾ Myśl: jeśli przekroczy się ustawę nawet słusznie, jest to szkodliwe dla państwa, bo ten przykład ułatwia i toruje drogę przyszłym nadużyciom władzy, już nieuzasadnionym. Zwie się to w polityce *precedensem*. Najbezpieczniej jest trzymać się ustawy i nie stwarzać precedensów na przyszłość.

²⁾ Oszczep do rzucania i tarcza.

³⁾ Toga praetexta, sella curulis.

⁴⁾ Kultura grecka wywierała wielki wpływ na Rzym, więc powiedzenie, że kara śmierci w połączeniu z chłostą jest pomysłem greckim, wydawało się całkiem trafne, choć w rzeczywistości wpływ grecki raczej łagodził okrutne kary starych Rzymian. Kary śmierci nie wprowadzili Rzymianie pod wpływem Greków, a tem mniej chłosta przed śmiercią nie jest wynalazkiem greckim. Takich zdań jednak słuchoł Rzymianin chętnie, bo utwierdzały go one w przekonaniu, że okrutne, odrażające kary nie są instytucją „czysto rzymską“.

⁵⁾ Myśl: Przodkowie nasi pod wpływem greckim wprowadzili karę śmierci, ale pod wpływem doświadczenia doszli do przekonania, że karę tę należy znieść. Nie wprowadzajmy na nowo czegoś, co mądrość naszych przodków uznała za szkodliwe.

leży skonfiskować ich majątki, a ich samych trzymać w więzieniach po tych miastach italskich, które są najpotężniejsze; nie wolno ich sprawy potem wносить ani do senatu, ani na zgromadzenie ludowe; ktoby postąpił inaczej, to senat uznaje, że taki występuje przeciw państwu i dobru powszechnemu.

6. Sądownictwo nowożytne a Cycero

Cycerona odkryli dla Francji mówcy rewolucyjni podczas wielkiej rewolucji. W Anglii dzięki bardziej sprzyjającym warunkom politycznym stało się to już wcześniej. Mowy Cycerona miały wielkie znaczenie dla jego odkrywców jako pomniki krasomówstwa; jednak jeszcze jedno doniosłe ich znaczenie polega na tem, że są naszym prawie jedynem, choć bardzo obfitem, źródłem do poznania sądownictwa rzymskiego za czasów republiki. Ta okoliczność zapewnia im nie tylko wysoką wartość naukową, lecz także wybitne znaczenie kulturalno-historyczne. Może się to wyda dziwnem nam, którzyśmy wyrosli w atmosferze prawa i praworządności. Dla lepszego zrozumienia niech nam będzie wolno umieścić tu dwa cytaty.

Pierwszy odnosi się do sądów cycerońskiej epoki. Ojciec poety Horacjusza udzielał synowi nauki moralności, powołując się na żywe przykłady „...jeżeli mi radził w taki lub owaki sposób postępować, mawiał: oto masz człowieka, którego powaga daje ci wzór do naśladowania — i wskazywał mi na jednego z wybranych sędziów (selecti iudices)“.

A teraz drugi, o sądach z przed rewolucji francuskiej: „Z reguły za winnego uważano nie skazańca, lecz sędziego; lawina przekleństw sypała się na niego. Historia podaje nam wiele przykładów owego ślepego rozdrażnienia, na skutek którego lud stracił wszelką cześć i szacunek dla sądów tak dalece, że zamiast zbrodniarzy — raczej sługi sprawiedliwości łamał kołem lub palił“.

Tak wyglądała powaga stanu sędziowskiego i popularność sądu karnego w pierwszym wieku przed Chr., i tak w 18 w. po Chr. Przyczyny możemy się doszukiwać jedynie w samej organizacji sądownictwa. Epoka ostatnich Ludwików znała wyłącznie sąd tajny. Sędziów przysięgłych nie było; oskarżony stawał się przedmiotem postępowania sądowego, przyczem wszystkie

środki, które miały go zmusić do przyznania się — nie wyłączając tortur — uchodziły za dozwolone. obrońcy nie dopuszczano do obwinionego, wogóle prawa obrony były ograniczone do minimum; a przecież ofiary tych sądów mogły się mienić szczęśliwymi w porównaniu z tymi ludźmi, których bez żadnego postępowania sądowego wtrącano do więzienia na skutek samego królewskiego rozkazu (t. zw. *lettre de cachet*).

A teraz musimy zważyć, że adwokaci, którzy zrobili rewolucję francuską, czytali Cyncerona i czytywać go nie przestali. Jeżeli żywo wczujemy się w ich położenie, możemy także wczuć się i w ich uczucia i nastroje, z jakimi musieli przeglądać następujące ustępy z mów Cyncerona: „Wprawdzie wiem ja, sędziowie, że podjąłem się obrony człowieka, którego powszechna opinia już potępiła, ale jeśli bogowie pozwolą, żebyście mnie życzliwie wysłuchali, to zobaczycie, że jak z jednej strony zła opinia jest dla człowieka najstraszniejszym z nieszczęść, tak z drugiej strony sąd bezstronny jest dlań jedyną pożądaną drogą ratunku“. „Chociaż mowa moja wydaje się wam ostrzejszą i bezwzględniejszą od mów moich współobrońców — to jednak proszę was, żebyście się do mnie odnosili z całą pobłażliwością, która waszem zdaniem należy się zranionemu poczuciu przyjaźni i sprawiedliwemu gniewowi“.

„Czy może sędzia odrzucić zeznania świadków? Nietylko może, nawet musi, jeżeli świadkowie są stronniczy, jeżeli są uprzedzeni do oskarżonego, jeżeli działają w porozumieniu z oskarżycielem, jeżeli nie czują poszanowania dla przysięgi“.

„W waszej uczciwości i mądrości pokładając nadzieję, wzięłem na swe barki ciężar ponad moje siły; jeżeli mi, sędziowie, przyjdziecie z pomocą, gorliwie i ochoczo będę dźwigał swe brzemie“. (To wspaniałe zdanie rzymskiego mówcy cytował de Séze w swojej mowie, wygłoszonej w obronie Ludwika XVI dnia 26/XII r. 1792).

„O jedno was proszę: idąc za biegiem moich wywodów — nie szukajcie w swym duchu przy każdym punkcie obrony, coby przeciwko mnie przemawiało. Pozwólcie mi w mowie trzymać się mego planu i czekajcie na zakończenie, aby potem podnieść pytanie, czym nie pominął czegoś istotnego“.

„Dziś jest dzień, w którym wyrok o podsądnym wydacie wy, a naród rzymski — o was...“.

Z jakim uczuciem — pytam powtórnie — zahukani i stale upokarzani adwokaci francuskiego sądu inkwizycyjnego czytali te dumne i śmiałe odezwania się swego rzymskiego kolegi? Świadczyły one o dawno minionej godności i dostojności obrony i wogóle całego postępowania prawnego. One dawały ustawiczną podniechęć do porównywania dnia dzisiejszego z dawno minioną przeszłością; one to pokazywały świetlany obraz prawdziwego starego sądu poza oparami i mgłami beznadziejnej rzeczywistości.

A teraz zważmy, że epoka rewolucji była właśnie epoką reform sądowych, rewolucję zaś robili adwokaci; zważmy dalej, że pierwszą ofiarą rewolucji była twierdza zwyrodniałej sprawiedliwości, Bastylla; a wreszcie zważmy, że francuski sąd przysięgłych (i, co za tem idzie, sąd przysięgłych kontynentu europejskiego wogóle) w trzech punktach największej wagi — w postanawianiu większością głosów, w rozstrzygnięciu kwestji prawnej i w teorii o swobodnej ocenie dowodów — odstąpił od swego bezpośredniego wzoru i wrócił do tradycji rzymskiego republikańskiego sądu przysięgłych, czyli innemi słowy wrócił do Cyncerona jako jego jedyne źródła.

Pierwszym, który zaczął francuski sąd inkwizycyjny i dał początek całemu ruchowi, zdążającemu do reformy sędziownictwa, był Voltaire, „genjusz i sumienie 18 wieku“. „U Rzymian — powiada — przesłuchiowano świadków jawnie w obecności oskarżonego, który miał prawo im odpowiadać, poddać ich krzyżowym pytaniom osobiście lub za pośrednictwem swego obrońcy. To było prawo szlachetne, szczere, godne rzymskiej wielkoduszności. U nas wszystko odbywa się tajnie; sędzia sam ze swym sekretarzem przesłuchuje świadków“. „Dlaczego — pyta gdzie indziej — dlaczego postępowanie dowodowe przeprowadza się u nas w największej tajemnicy, podczas gdy ogłoszenie wyroku jest publiczne? Dlaczego w Rzymie, w ojczyźnie naszego prawa, można było przeprowadzać procesy karne przy jasnym świetle dziennym, a u nas spowija się je zasłoną nocy?“

Takie to gwałtowne fale podmywały przez 30 lat prastary blok skalny, zwany procesem inkwizycyjnym, aż wreszcie powaliły go w r. 1790. Reforma powolnym krokiem objęła kontynent i sięgnęła aż do dalekiej Syberji. A jeżeli spokojny obywatel nie ma dziś potrzeby modlić się do Boga, żeby go oprócz

czterech plag litanji: powietrza, ognia, głodu i wojny, chronił jeszcze od sądu — to jest rzeczą słuszną i sprawiedliwą o tym dobrym duchu wdzięczną pamięć zachować, który owego upiora pomógł odpędzić.

7. Rozkwit literatury w epoce Augusta

a) Proza historyczna

Poezja za czasów Augusta dążyła do doskonałej formy i zdobyła tę doskonałość. Następcy poetów z epoki republikańskiej musieli dopiero własnym wysiłkiem i talentem ten język naginać, urabiać, aby się nadał do wyższych nastrojów i odpowiadał w zupełności smakowi współczesnych i żądaniom potomnych. Tymczasem proza zastała już w literaturze przeszłości wspaniałe dźwięki i okrągłe Cycerona perjody. Narzędzie było gotowe; od pisarzy augustowskiej epoki zależało, czy wytworne naczynie potrafią wyższą i nową napelnić myślą.

Otóż nie powiemy, żeby proza augustowskiej epoki znaczyła postęp wobec prozy cycerońskiej; dusze i warunki życia zmieniły się i zacieśniły, a niektóre rodzaje, jak wymowa, popotrzebująca dla swego rozwoju powiewu wolności, musiały za Augusta marnieć i zanikać. Mimo to proza za tego cesarza wykazywała jeszcze pewną świetność, a na polu historjografji

ruch był w tym czasie bujny i owocny; przyniósł nawet piśmiennictwu pierwsze większe dzieło o stylu i języku ozdobnym, jakiego w utworze historycznym wyczekiwali i żądali Rzymianie.

Były to czasy przełomowe. Dawna republika ustępowała przed nowym ustrojem cesarstwa. Państwo obejmowało już ogromne obszary. Czasy więc były po temu, aby wstecznym wzrokiem i piórem objąć dzieje minionych wieków lub szerszym poglądem ogarnąć różne kraje i ludy Augustowego państwa. Sam cesarz pierwszy zostawił nam krótki skorowidz swych dzieł i czynów, Grecy zaś i Rzymianie pisali w jego epoce o różnych okresach i zakresach historii.

Z Rzymian postawimy na czele samego Augusta. Człowiek ten czynu bynajmniej piórem nie gardził, bo miał przekonanie, że słowo pisane i czytane wielkie ma znaczenie; to też wyzykiwał wielorako piśmiennictwo w interesie swych dążeń i zamiarów. Jasność dziada jego, Cezara, przypadła jakby w spadku wnukowi. Człowiek krętych i ukrytych środków w polityce, wygłaszał i sławił jako hasło stylu w literaturze bezwzględną przejrzystość i jasność języka. W jednym z tych pism dał cesarz krótki przegląd swego panowania — *index rerum a se gestarum*. Miał on być umieszczony na dwóch filarach przy wejściu do jego grobowca. Rzymski jednak egzemplarz się nie zachował; ale że po prowincjach umieszczano kopje słynnego napisu, szczęśliwym trafem dochował się ten napis w Ancyrze i dlatego zwą go *Monumentum Ancyranum*. Mówi tedy w tym napisie cesarz o swojej działalności, wymienia urzędy i godności, które piastował, nakłady, które dla państwa i obywateli poczynił, dzieła, których dokonał. Pewien majestat prostoty pełnego życia i wielkiego politycznego rozumu zawisł na słowach przemysłanych, lecz niewyszukanych.

Głównym jednak historjografem epoki Augusta był kto inny, który niedostatki dziejopisarstwa rzymskiego, wytykane jeszcze przez Cycerona, postanowił usunąć i stworzyć dzieło sztuki, któreby obok greckich utworów z tej dziedziny godnie stanąć mogło. Tym historjografem był Titus Livius. Dzieło jego wypłynęło z romantycznych prądów epoki, szukających w przeszłości przykładów, podniety i zbudowania. Nianczyła je ta sama miłość dawnego Rzymu, która jest głównem natchnieniem i znamieniem Eneidy Wergiljusza. Autor był duszą szczerą,

gorącą, rzewną, podobnie jak Wergiljusz. Że był przytem retorycznie wykształcony, to sprawiło, iż utwór jego odpowiedział smakowi pokolenia, a sprostął zadaniom, które stawiano wówczas dziejopisarstwu, uchodzącemu w pojęciu ówczesnych Rzymian za zakres pokrewny wymowie, a nawet poezji.

Urodził się Liwjusz w Padwie (*Patawium*) w r. 59. Prowincjonalna prostota pojęć i pewna skromność i uczciwość życia dostała mu się w udziale po otoczeniu i miejscu rodzinem. Zresztą z jego życia, które trwało do roku 17 po Chr., mało mamy szczegółów, bo Liwjusz żadnego udziału w czynnej polityce nie brał, żadnego urzędu nie piastował. Słyszymy, że z cesarzem obcował i był w dosyć ścisłych stosunkach. Wykształcenie retoryczne musiał odebrać staranne, gdyż retoryka zaznaczyła się w jego dziele stanowczo; prócz tego zajmował się i filozofją. Ale z tych ubocznych pism i zajęć żadne prawie nie zachowały się ślady. Jako główny cel i powołanie życia uważał Liwjusz dziejopisarstwo i praca w tej dziedzinie zapewniła mu nieśmiertelność.

Rozmaite pobudki do tej pracy go skłoniły; chwila się nadawała, aby wśród przekształcania się ustroju państwa wyciągnąć niejako bilans z dotychczasowych dziejów. Romantyzm pędził także myśl ku przeszłości, a dążenia ku odrodzeniu potrzebowały dla poparcia wzorów i przykładów gotowych. Osobiście był Liwjusz chwalcą dni przeszłych; obecne wydawały mu się upadkiem, a szorstkości życia miękka jego raziły naturę. W obcowaniu z przeszłością szukał tedy ukojenia i pociechy. W wielkiej więc części chwilowe i osobiste pobudki skłaniały go do pisania, nadto potrzeby literatury i społeczeństwa więcej, niż chęć dokładnego rozjaśnienia prawdy.

Wielkie osobistości, głośne czyny zasługiwały w pojęciu Liwjusza i jemu współczesnych jedynie na uwagę historyka, a więc obrady, stanowiące o kolejach przyszłości, spory warstw społecznych, a przedewszystkiem walki i ciągłe walki z wrogiem.

Liwjusz ma miłość prawdy i rzetelną do prawdy dążność. Nie posiada wprawdzie zmysłu krytycznego ani sztuki krytycznej; ale w wątpliwych razach zdrowym rozumem sporne podania usiłuje rozwiązać; idzie za większością świadków, jaskrawych przesad stara się wystrzegać. Patrjotyzm ma szczery i gorący; to mogło go niekiedy zaprowadzić na manowce. Bo

pojęcie *Romanus* uważa on za identyczne z wszelką prawością i cnotą; każda wojna, wypowiedziana przez Rzymian, wydaje mu się sprawiedliwą i uzasadnioną. Niemniej umiał on jednak dojrzeć pewne winy u własnych rodaków, a patriotyzm nie odbierał mu wzroku dla zalet przeciwników i zrozumienia wobec ich nieszczęścia. Całe wreszcie Liwjusza przedstawienie piękną formą opowieści zajmuje i czaruje czytelnika. Retoryki jaskrawej nie nadużywał, ale pewną umiarkowaną ozdobnością zabarwiał całą swą pracę.

Falszowało to niekiedy prawdę; bo już w zaraniu historii rzymskiej, w czasach, kiedybyśmy u postaci przewodnich więcej prostoty się spodziewali, poruszają się i przemawiają osobistości z pewną patetycznością i wspaniałością, którą Rzymianin zarówno w działaniu, jak w słowie się cieszył. Trochę też te osobistości za bardzo zajęte troską o zbudowanie potomnych, o przyświecanie im przykładem. Liwjusz był osobistością głęboko moralną i na moralizujący wpływ historii wielki kładł nacisk, zapominając, że bezwzględna prawda, bez przykrojenia jej i przystrojenia na użytek moralny potomnych, ma w sobie wielką siłę pouczającą i uszlachetniającą.

b) Poezja

Epoka cesarza Augusta była czasem bujnego rozkwitu poezji rzymskiej. Stało się to nie z tego powodu, aby sam panujący szczególnie był miał zmysł i smak dla poezji, bo August był przedewszystkiem trzeźwym, z rzeczywistością rachującym się człowiekiem, a jeżeli sam w zakresie poezji prób kilka nieśmiałych czy śmielszych uczynił, to wypływało to z ogólnej skłonności pokolenia do igraszek wierszowych, z giętkości języka, który dosięgnął znakomitego wyrobienia i do poetycznych występów ośmielał, a wreszcie z estetycznego i literackiego wykształcenia, które usposabiało do naśladowania dawnych, uznanych wzorów.

August, nie będąc sam nadmiernie poetyczny, popierał jednak gorliwie poezję i poetów. Był to także jeden ze środków, ułatwiających rządy. Poezja przecie zalecała ludziom skuteczniej i wymowniej, niż wszelkie kazania i morały, zarówno cnotę przeszłości, jak ideały, które lepszą przyszłość miały

wytworzyć, a prócz tego odrywała nieco od ziemi i rzeczywistości, którą August według swego planu i rozumu kształtował, przyczem obawiał się i nie zniósłby zbyt stanowczych zdań czy przeciwników. Poezja błąkała się jużto po minionych wiekach, jużto snuła marzenia na przyszłość, w innych znów razach zatapiała się w tajniki i zaułki duszy poety. Te wszystkie wędrówki myśli i uczucia odrywały ludzi od dnia codziennego z jego trudami, szorstkościami, przeciwieństwami, które August wielką swą sztuką rządzenia usuwał i osłaniał, a zarazem mamły ludzkość słodyczami, których ona zawsze potrzebuje, w nowych zaś warunkach ani na polu czynu, ani też na polu sławy znaleźć już ani szukać nie mogła.

Dwaj główni poeci epoki, Wergiljusz i Horacjusz, najściślej z cesarzem związani, najwymowniej wyrażali natchnienie epoki i panującego. Ale bujność pokolenia w dziedzinie poezji znaczy się prócz tego całym szeregiem nazwisk mniej lub więcej znakomych. A obok tych, którym wielkie myśli i idee epoki przynosiły wyższe natchnienia i poloty, których dzieje i czyny augustowskich czasów nastrajały górnie i podniosłe, znajdujemy równocześnie poetów, rozmiłowanych w błogości *otium*, wczasów, które przynosiło cesarstwo, uwalniające ludzi od troski publicznej i działań publicznych i pozwalające indywidualom na coraz pełniejsze przeżywanie wszelkich uczuć, wrażeń i burz własnego wnętrza. Poezja staje się tedy potrzebą życia, jego idealizującym przyśpiewem, odgłosem tajników uczuć i serca. Dawny, twardy Rzymianin tak jej nie potrzebował; jego poezja służyła społeczeństwu zabawą lub nauką. Teraz stała się ona wyrazem i potrzebą serca, zaporą przeciw temu, aby życie nie ograniczyło się wyłącznie do prostego krwi krążenia. Sofokles już uznał w poezji tę wielką dźwignię i pocieszycielkę ludzkości, śpiewając do niej:

O szczęsna dla śmiertelnych potęgo, ty pieśni,
Co byt nam znośnym czynisz w nikłej życia cieśni.

Liryka, która przez cały ciąg dziejów Rzeczypospolitej chro-mała w Rzymie i pozostawała w półcieniu, wykwitła za Augusta z wielką bujnością. Dziwne, że ta liryka, różnorodna co do treści, ograniczała się coraz bardziej pod względem formy i wreszcie w jednej formie zasklepiła. Po Horacjuszu bogac-

two form znika; miara eligijna staje się wyłączną formą lirycznej twórczości i ma być wykładnikiem całego świata. Mamy więc elegje, oplakujące zgony, mamy okazy elegij radosnych i pochwalnych na urodziny lub triumf, spotykamy elegje o sie-lankowej treści i nastroju. Ale mimo tej różnorodności przygodnej panuje w tych elegjach treść miłosna, opisy miłosnych wypadków, dziejów i przełomów, które liryce wszelkich ludów i wieków najliczniejsze i najwydatniejsze zawsze przynosiły natchnienia.

Metrum elegijne, dystych, składa się z heksametru, po którym idzie pentametr jako rodzaj dośpiewu. Pentametr uchodził za wiersz miękki, a wskutek tego dystych za formę, nadającą się do wyrażenia i przedstawienia uczuć. Rytm dystychu porównywano do ruchu fali, podnoszącej się i opadającej z kolei; w końcu pentametru takie opadanie jest rzeczywiście wyraźne.

Tibullus umarł w r. 19 przed Chr., w młodym wieku. Miłość kobiety była jego życia i działalności głównym zarzewiem i treścią. Niema u Tibullusa odgłosów wielkiej epoki, na którą przypadły mu lata, historia prawie nie zaziera do widnokręgu jego bardzo osobistych i zacieśnionych myśli i uczuć. Cesarz August nigdy więc nie jest wspomniany w jego wierszach. A z dzieł Augusta wiekopomnych tylko pokój sławiony, który człowiekowi pozwala uprawiać swój własny ogródek, cieszyć się krasą przyrody, obmyślać i wykonywać fortele na zdobycie kobiety. Tibullus jest głównym piewcą Augustowego *otium*, choć nie wspominał nigdy jego twórcy. To *otium* prowadzi do pewnego zasklepienia się we własnym wnętrzu, w świecie bez wielkich czynów, wzniosłych zapałów i górnych polotów. *Vita iners*, której nie znosił dawny Rzymianin, staje się teraz ideałem i hasłem. Tibullus nigdy prawie nizin życia nie opuścił, nie przestał szczebiotać o uczuciach i dziejach swojego uczucia. W miłości nie był namiętny, bo wogóle miał naturę raczej łagodną, do miękkich, spokojnych nastrojów skłonną. Z miłością kobiety łączy on równie żywą miłość dla wiejskiego ustroja, miłość szczerą, gorącą, odmienną od uczuć mieszczanina, tęskniącego za letniami wczasami. Tibullus jest z tą ziemią spoufalcony, zna jej wymagania, nietylko jej dary; wie, że wieśniak nie zawsze żnie i zbiera, ale uprawia i sieje w twardym nieraz znoju i pocie czoła. Te tęsknoty do wsi i chwalby wsi

spokojnej są w wierszach Tibulla częścią bardzo udatną; prawda, że niekoniecznie poeta o zupełnej samotności marzy, lecz wystawia sobie przeważnie pożycie z panią swego serca w tych ramach. Sielankowe i erotyczne natchnienia stale się tedy u niego łączą i krzyżują, a ta przymieszka sielanki jest tak znaczna, jak u żadnego erotyka rzymskiego.

Poezja elegijna wyśpiewała już prawie wszystkie odcienie i koleje miłości i zagrożona była wyczerpaniem. Ale instrument był doskonały, język nabrał giętkości, a metryka stawała się coraz surowsza i poprawniejsza. Otóż ten instrument chwycił teraz w swe dłonie mistrz, jakiego dotąd poezja rzymska nie zaznała, i wydobył z niego raz jeszcze słyszane już przeważnie dźwięki, aż się one zużyły stanowczo i zamilkły. Ovidius był ostatnim piewcą tej miłosnej poezji za czasów Augusta.

Od r. 2 po Chr. zamyślał uprawiać poezję opisową i baśniową. Był jeszcze w pełni oddany tym zajęciom, kiedy cios niespodziany srodze go zbudził wśród cudnych marzeń. Augustowej epoki promienność zaczęła się w pierwszych latach naszej ery mroczyć wskutek nieporządków politycznych i prywatnych, nękających cesarza. Owidjusz także się uwikłał w jakies wybryki i musiał krok swój srodze odpokutować. Bo choć praw obywatelskich ani majątku mu nie odebrano, musiał jednak opuścić stolicę i Italję, z której czarami zrósł się zupełnie, i pójść w daleki, dziki kraj, gdzie samotność i ludność nieokrzesana grozą napawała rozpieszczone dziecko wieku i stolicy. Na wiosnę roku 9 po Chr. znalazł się w Tomi, na południe od ujścia Dunaju, gdzie dziś leży miasto Konstanza; znalazł się wśród dzikich szczepów trackich, Daków i Getów, których języka nie rozumiał. Nie umiał on z poddaniem się znośić ciężkiej swej doli; jęczał i zawodził, nieznużony był w prośbach i błaganiach o łaskę. Nie pomogły mu jednak nic ani jęki i skargi, ani nalegania i pochlebstwa. Przeżył też w obczyźnie cesarza Augusta (14 po Chr.) i za następcy, Tyberjusza, umarł wśród barbarzyńców (17 po Chr.).

Do r. 2 po Chr. uprawiał on lirykę, do której jednak dopuszczał dużo opowieści z zakresu baśni i podania; teraz w większem dziele, zatytułowanem *Metamorphoseis* (Przemiany), postanowił uprzywilejować baśń i opowieść. Praca nad tem dziełem wypełniła lat sześć, aż do wygnania. Nowe metrum, hek-

sametr, oznaczało odmienną epokę w twórczości poety. A więc przemiany postanowił on teraz opisać w wielkim poemacie. Wiara w przemiany była nieomal tak stara, jak greckie podania. Fantazja grecka nie знаła nigdy granic niewzruszonych między światem organicznym i nieorganicznym, między ludźmi a światem zwierząt. Gniew bogów lub ich łaska mogły śmiertelnika ukarać przemianą w niższe stworzenie lub też uratować go metamorfozą od kaźni mu grożącej. Fantazja Greków ożywiała w ten sposób całą przyrodę, wysłuchiwała z wymowy gór głosy istot, które rzekomo zakłute były w kamienie, ze szmeru drzew i ruczajów wyznania czy skargi ludzi, którzy się niegdyś w drzewa, źródła lub rzeki przemienili. Owidjusz w wielkim dziele chciał połączyć i razem przedstawić całe szeregi i zasoby fantazji, a do baśni greckich przydać ponadto i rzymskie. Postanowił stworzyć jedność, pieśń ciągłą, któraby podania ludzkości, w jakimkolwiek związku spojone, nanizała na jednym paśmie od początku świata aż do czasów poety. Wszystko zakończył wniebowzięciem duszy Cezara między gwiazdy i wróżbami i życzeniami na przyszłość Augusta szczęśliwą.

Nieomal równocześnie pracował poeta nad innym poematem, który także wskutek wygnania nie dobiegł swego kresu. Były to *Fasti*; powstawały one obok *Metamorfoz*, a częstokroć stykały się z nimi pokrewną treścią. Zamierzył Owidjusz za osnowę dla swego utworu wziąć kalendarz rzymski z jego świętami, uroczystościami i obrzędami. Kalendarzowy poemat śpiewa o przyczynach i powstaniu świąt rzymskich i obrzędów, które się z nimi związały; szereg dni dał mu sposobność do opowiadań starych baśni i do malowniczych opisów odnowionych przez Augusta obrzędów. W tych częściach przekazał nam Owidjusz dużo materiału do poznania życia codziennego i duszy ludu rzymskiego.

8. Niobe

Niobe, przed swym ślubem żyjąca w Meonach¹⁾,
Z wielu miar była pyszna; jednak ani z rodu,
Ani z władzy królewskiej, ani z męża grodu²⁾

¹⁾ Meonja czyli Lidja w Azji Mniejszej.

²⁾ Była żoną Amfjona, króla Teb.

Nie tak wzbila się w dumę, ile z licznych dziełek;
I byłaby Niobe najszczęśliwszą z matek,
Lecz sama zbyt zuchwale swe szczęście rozgłasza.

Bo Manto prorokini, córka Tyrezjasza¹⁾,
Boską mocą natchniona, tak po drogach woła:
„Przysparzajcie Latonie z jej córką i synem
Ofiar, woni, i włosy opnijcie wawrzynem.
Bóstwo przeze mnie mówi“. — Posłuszne Tebanki
Schodzą się, włosy wieńcząc laurowemi wianki,
Sypią wonie i święte ognie zapalają.

Wtem nadchodzi Niobe z liczną dworzan zgrają,
W złotolite ubrana tyryjskie bisiory²⁾,
I w gniewie jeszcze piękna, gdy z głową kędziory
Trzęsie, pokrywające kark nakształt zasłony.
Staje, dumny rzuciwszy wzrok na obie strony,
I zuchwale zawoła: „Ach, co za błąd srogi
Przekładać niewidome nad widome bogi!
Stawiać oltarz Latonie, gdym ja bez czci żadnej,
Ja, której ojcem Tantal, gość bogów biesiadny³⁾.
Wszędzie w moich pałacach błyszczy skarbów mnóstwo,
A kto piękność mą widzi, przyznaje mi bóstwo.
Siedem cór, siedem synów — o, jakież słodycze! —
Wkrótce tyleż synowych i zięciów naliczę.
I wy śmiecie o powód mojej dumy badać?
Jeszcze śmiecie Latonę nade mnie przekładać?
Tułała się wygnanka po świata przestworzach.
»Ty błąkasz się po ziemi, ja błąkam po morzach«⁴⁾,

¹⁾ Tyrezjasz, sławny wieszczbiarz tebański.

²⁾ Tyryjski = z fenickiego miasta Tyru; tyryjskie szaty oznaczają purpurę. Wyraz „bisior“ oznacza właściwie perłę (w XV wieku), ale już w XVI określa się nim cienką tkaninę.

³⁾ Tantal, król Frygji, bywał gościem bogów i sam bogów czasem gościł. By przekonać się o ich wszechwiedzy, poćwiartował swego syna i podał bogom na uczenie potrawy z jego ciała. Za to pod ziemią straszne cierpi kary: dręczy go głód, podczas gdy nad nim wiszą wspaniałe owoce, i dokucza mu pragnienie, choć stoi w wodzie. Woda bowiem ucieka od jego ust, a gałęzie z owocami uchylają się, gdy sięgnie po nie ręką.

⁴⁾ Latona, ścigana przez Junonę, nie mogła nigdzie na świecie znaleźć przytulku, aż użyła Delos, wyspa, błąkająca się po morzu. Na tej wyspie Latona urodziła Apollina i Dianę. Jowisz wynagrodził Delos, ustalając ją w pewnym miejscu morza.

Rzeczce Delos i przyjmie w gór swoich zakątek.
 Tam rodzi dwoje: siódmą część moich dzieciątek!
 Szczęśliwam i na zawsze szczęśliwa zostanę,
 Dostatek mię na wszelką ubezpieczył zmianę.
 Wyższam nad pocisk losu, wyzywam go śmiało:
 Choćby mi wydarł wiele, więcejby zostało.
 Choć z tłumu dzieci moich weźmie które dziecię,
 O dwojgu, jak Latona, nie zostanę przecie.
 Dwoje — cóż mi za liczba! — Tyle, co nic prawie!
 Idźcie, rzuciwszy wieńce: już koniec zabawie“.

Rzekła; laury składają, wychodzą z świątyni,
 Lecz jak mogą, cześć w sercu oddają bogini.

Ten gwałt w duszy Latony słuszną zemstę nieci
 I tak z wierzchołka Cyntu¹⁾ do swych rzeczce dzieci:
 „Oto ja, dumna, żem was nosiła w swem łonie,
 I z bogiń jednej tylko nierówna Junonie,
 Czym bogini, już wątpię. Bez waszej opieki
 Stracę cześć i ofiary, składane przez wieki.
 I niedość tego bólu: już córka Tantala
 Siebie nade mnie, nad was swe dzieci przechwała;
 Mnie nazywa bezdzietną — niech to na nią spadnie,
 Gdy tak ojca przykładem śmie bluźnić szkaradnie“.

Jeszcze chce prośbę dodać do tego, co rzekła.
 „Przestań — Feb²⁾ przerwie — skarga zemstęby odwleka“.
 Toż samo stwierdza Febe³⁾ i w gęstym obłoku
 Schodzą na zamek Kadma⁴⁾, niewidzialni oku.

Tuż pod murami miasta było równe błonie;
 Twardemi je kopyty stratowały konie
 I koła, wartko pędząc, pokrajały w brózdy.
 Tam syny Amfiona, nałożywszy uzdy,
 Ciężkie złotem, wskakują na bystre rumaki;
 Na nich sokiem tyryjskim pojone⁵⁾ czapraki.
 Wtem jeden z braci, Ismen, pierwsze matki brzemię⁶⁾,

¹⁾ Góra na Delos.

²⁾ Apollo.

³⁾ Diana.

⁴⁾ Kadmus — założyciel Teb.

⁵⁾ Tyryjskim sokiem pojony = purpurowy.

⁶⁾ Pierworodny syn.

Gdy w koło koniem skręca na tętniącą ziemię,
 A koń wspina się, pieni: „Ach, biada mi!“ krzyknął,
 Bo mu pocisk przez piersi nawylot przeniknął;
 Z konającego dłoni wędzidła wypadły,
 Leci na prawą stronę, martwy i pobladły.

Słyszając przez czcze powietrze świszczące pociski,
 Sypilus puszcza wodze; tak, gdy obłok bliski,
 Ciężarny piorunami, żeglarz ujrzy nagle,
 Chcąc lada wietrzyk schwytać, rozpościera żagle.
 Lecz i pierchającego dosiagnął cios morderczy:
 Strzała, przesywszy czaszkę, w środku gardła sterczy;
 Tak, jak biegł pochylony, po grzywie się stoczył,
 Padł i w tem miejscu ziemię gorącą krwią zboczył.

Gdy po zwykłych ćwiczeniach Fedym na ostatku
 I Tantal, dziedziczący swe imię po dziadku,
 Na młodzieńcze zapasy bieżeli z zapalem,
 Gdy pierś z piersią się zwarła, ciało starło z ciałem,
 Z wyprężonego łuku wypuszczona trzcina
 Tak, jak byli spojeni, wraz obu przecina.
 Razem jękli, polegli i tej samej chwili
 Razem oczy ich zgasły i zmysły stracili.

Przeżażony Alfenor, widząc zwłoki bratnie,
 Chce je wziąć, chce im oddać usługi ostatnie;
 Lecz gdy do tak pobożnej czynności się śpieszył,
 Król Delu¹⁾ ostrym grotem wśród piersi mu przeszył.
 Wyrwał go, ale z ostrzem wychodzą i płuca
 I z krwią upływającą duch ciało porzuca.

Ale tobie nie jedna zgon przynosi rana,
 Damazyhtonie młody; grot środek kolana
 W samem zgięciu ci przebił i gdy ręką silną
 Usiłujesz wydobyć strzałę nieomylną,
 Druga tobie natychmiast przeszywa wśród garła.
 Ale ją krew ognista na ziemię wyparła;
 Strzela z rany krew wgórę, potem ziemię rosi.

Ostatni Ilionej ręce darmo wznosi
 I tak błaga: „Przebaczcie, o bogowie nieba!“
 Prosił wszystkich, a wszystkich nie było potrzeba.

¹⁾ Apollo.

Chciał Feb, lecz nie mógł cofnąć strzały wypuszczonej
I od najłżejszej rany poległ Ilionej.

Wieść okropna, żal ludu, najbliższych płacz rzewny
Daly wnet o nieszczęściu macierzy znak pewny.
Zadziwiona, że mogli, i gniewna, że śmieli
Uczynić, na co prawa bogowie nie mieli,
Usłyszała, że Amfjon przebił się żelazem
I tak smutku i życia pozbawił się razem.
O, jak teraz Niobe odmienna od owej,
Dumnie przez środek miasta kroczącej królowej,
Rozganiającej tłumy od ofiar Latony!

Litości stał się godnym jej los zazdroszczony.

Padła na zimne zwłoki i synów swych ciała

Bez porządku raz jeszcze ostatni ścisnęła.

Wreszcie tak rzekła, z dłonią ku niebu wzniesioną:

„Nakarm się mem nieszczęściem, okrutna Latono!

Nakarm się moim bólem, nasyć temi łupy!

Przez siedmiu mię wyniosą synów moich trupy!¹⁾

Lecz mi więcej zostało, niż szczęśliwej tobie,

Jeszczem cię zwyciężyła, choć me syny w grobie.“

¹⁾ Ja, matka, siedmiokrotnie umarlam mnie grzebią siedmiokrotnie.

Rzekła; wtem po powietrzu strzała z łuku brzękła.
 Wszyscy zbledli, Niobe sama się nie zlekła,
 Nieszczęściem już zuchwała. Nad bratniami stosy
 Stały siostry w żalobie z spuszczonei włosy.
 Jedna z nich, gdy w rozpaczycy nad bratem schylona,
 Chce strzałę z ciała wyrwać, upada i kona.
 Druga, gdy w żalu matkę pociesza stroskaną,
 Już na wieki umilkła, tajną tkniętą raną;
 Ta, uciekając, padła, ta na siostrze legła,
 Tę kryjącą się dusza, tę drżącą odbiegła.
 Nad sześciu córek matka bolała już stratą,

Ostatnia pozostała. Tę ciałem i szatą
 Otulając, zawoła: „Zostaw mi jedyną!
 Za tą ostatnią proszę, najmłodszą dzieciną!“
 Tak błaga; ta, za którą błaga, pada: ona,
 Śród zwłok męża i dzieci, już osamotniona,
 Stańcła słupem; z bladej twarzy krew uciecze,
 Włosów wiatr nie rozwiewa, bo już nie człowiecze;
 W martwym oku źrenica stoi bez wzruszenia,
 Nie może władać ręką, ni podnieść ramienia,
 Ani stopą posunąć, ani ruszyć szyją;
 Niema życia w posągu, już żyły nie biją,

Już całe podniebienie z językiem zdrętwiało,
 Już nakoniec i same wnętrzności są skałą.
 Płacze jednak; wiatr silny porywa ją w chmury
 I w pędzie stąd zanośi na ojczyste góry;
 Tam jej łzy dzisiaj jeszcze ściekają po głazie.

19. Pomona i Wertumnus.

Nad Pomonę w Lacjum nie było driady¹⁾,
 Coby swoje staranniej uprawiała sady,
 I coby o plód drzewa tak była troskliwa.
 Stąd ma imię²⁾). Nie w borach, nie w wodach przebywa:
 Wieś lubi i owoce rodzajnej jabłoni.
 Zamiast grotów i łuków krzywy nóż ma w dłoni;
 Nim zbrojna, to swawolną rodzajność wyniszcza,
 To drzewo z nazbyt gęstych gałęzi oczyszcza,
 Albo w nadciętą korę wsuwa różdżkę zdrową
 I obcej latorośli daje matkę nową³⁾;
 Lub nie chcąc, aby drzewo cierpiało pragnienie,
 Orzeźwia świeżą wodą zwikłane korzenie.
 To jej cała nauka to jej rozkosz cała,
 Bo dotąd jeszcze władzy miłości nie znała.
 Lękając się napaści, sad wkoło zamyka,
 Broni obcym przystępu, mężczyzny unika.

I czegoż nie czynili, by ująć Pomonę,
 Skoczne Satyry, Pany, choiną wieńczone,
 I Sylwan na swe lata zbyt żywych nadziei⁴⁾,
 I bożek, który sierpem odstrasza złodziei⁵⁾?
 Lecz odeszli, czeze sobie zaloty sprzykrzywszy.
 Nad wszystkich kochał Wertumn, choć nie był szczęśliwszy.
 To raz, przyjąwszy postać wiejskiego młodzieńca,
 Dźwigał snopy na sobie, istny obraz żeńca;
 To znowu, młodem sianem opasawszy włosy,
 Zdawało się, że świeże przewracał pokosy;

¹⁾ Driada — nimfa, opiekująca się drzewami.

²⁾ *Pomus* oznacza drzewo owocowe.

³⁾ To znaczy szczepi drzewa.

⁴⁾ Satyry i *Silvanus* — bogowie leśni; Pan — bóg pasterski.

⁵⁾ *Priap*, bóg ogrodów.

To gdy trzaskając z bicia, szedł z pola wesóły,
 Rzekłbyś, iż ledwie wyprzągl unużone woły;
 Z nożem był jak sadownik, co obcina wino,
 Jak zbierający jabłka, kiedy szedł z drabiną,
 Z bronią był z niego żołnierz, z wędką rybak prawy:
 Tak sobie wstęp różnemi ułatwiał postawy,
 By się pieścić widokiem, dla ocz pożądanym.

Raz oparty na kiju, w czepcu malowanym,
 Jak podeszła kobieta, wszedł do jej ogrodu
 I rzekł, dziwiąc się jabłkom: „Dziecino, kochanie!
 Cudniejszaś jeszcze, widzę, nad me spodziewanie“.
 I tak dalej starucha w tymże duchu gwarzy,
 Uściskiem, jak na babę, zbyt gorącym darzy.
 Potem usiadł pod drzewem, patrzy na konary,
 Mogące ledwie unieść jesienne ciężary.

Stał tam wiąz, z latoroślą winną ożeniony.
 Pochwaliwszy go razem z wiszącymi grony,
 Tak rzekł: „Gdyby samotnie żył ten wiąz wspaniały,
 Nie miałyby nic prócz liścia godnego pochwały
 I ta na nim latorośl z jagody winnemi
 Bez wsparcia musiałyby czołgać się po ziemi¹⁾.
 Lecz ciebie wzór tak piękny nie wzrusza, Pomono,
 I Hymena²⁾ ogniwem nie chcesz być złączoną?
 Obyś chciała! Bo więcej władne wdzięki twoje,
 Niż tej, która Lapidów rozpałała boje³⁾,
 Niż Heleny, upadkiem Pergamu⁴⁾ wślawionej,
 Niż cnotliwej śmiałego Uliksesa żony⁵⁾.
 Dziś, choć stronisz, wdychają do ciebie tysiące,
 I półbożki, i bóstwa, w tych górach żyjące.
 Lecz jeżeli twój wybór ma być doskonałym,
 Jeśli nie będziesz wiekiem gardziła dojrzałym,
 Wierz tej, która cię kocha. Bądź w wyborze dumna,

¹⁾ Zamiast używać tyczek na podpórki dla pnącej się winnej latorośli, sadzili starożytni grządkami drzewa. Na wiązcie oplata się winorośl.

²⁾ Bóg ślubów małżeńskich.

³⁾ Na weselu króla tesalskich Lapidów, Pirytousa, centaurowie (pół konie, pół ludzie) usiłowali porwać pannę młodą, Hippodamję, co wywołało straszną bójkę.

⁴⁾ Pergam = Troja.

⁵⁾ Penelopa.

Pogardź gminu ofiarą, a wybierz Wertumna.
 Ja ci za niego ręczę, znając go, jak siebie:
 Nie tuła się po świecie w wojennej potrzebie,
 Ojczyznę tylko lubi; myśl jego niepłocha,
 Nie można o nim mówić, że co ujrzy, kocha.
 Tyś pierwszym, tyś ostatnim życzeń jego celem.
 On twoim aż do grobu będzie przyjacielem.
 Jedno polubiliście: jemu na oltarze
 Przez ciebie ulepszony niosą owoc w darze;
 Cieszy się z woni jabłek i z warzyw słodczy,
 Lecz stokroć sobie bardziej serca twego życzy.
 Na jego stałą miłość odpowiedz wzajemnie
 I wierz, jakby obecny błagał cię przeze mnie.
 Lękaj się gniewu bogów, pomnij o Wenerze,
 Co z Ramnuzją¹⁾ z nieczułych srogą pomstę bierze.
 Jej pomna, porzuć upór i skromność daremną
 I nagrodź przyjaciela miłością wzajemną.
 Niech ci wiosna obficie owoców nadarzy,
 Niech wiatr jabłek nie strąci, ani mróz nie zwarzy“.

Tak mówiąc, bożek, słusznie nazwany Odmieńcem²⁾,
 Zrzucił stroje niewieście i stał się młodzieńcem,
 I zajaśniał w tym blasku, jaki słońce sieje,
 Gdy chmury rozprószywszy, potok światła leje.
 Wtedy, niezwykłym blaskiem urody wzruszona,
 Tkliwą go wzajemnością nagradza Pomona.

¹⁾ Bogini zemsty imieniem Nemezis, czczona szczególnie w Attyce w miejscowości Ramnus, skutkiem czego poeta zwie ją Ramnuzją.

²⁾ Vertumnus (verto) = odmieniec.

F-23862

BADAN INSTYTUT
BIBLIOTEKA
60-330 Warszawa, ul. Nowy Świat 71
Tel. 26-68-83

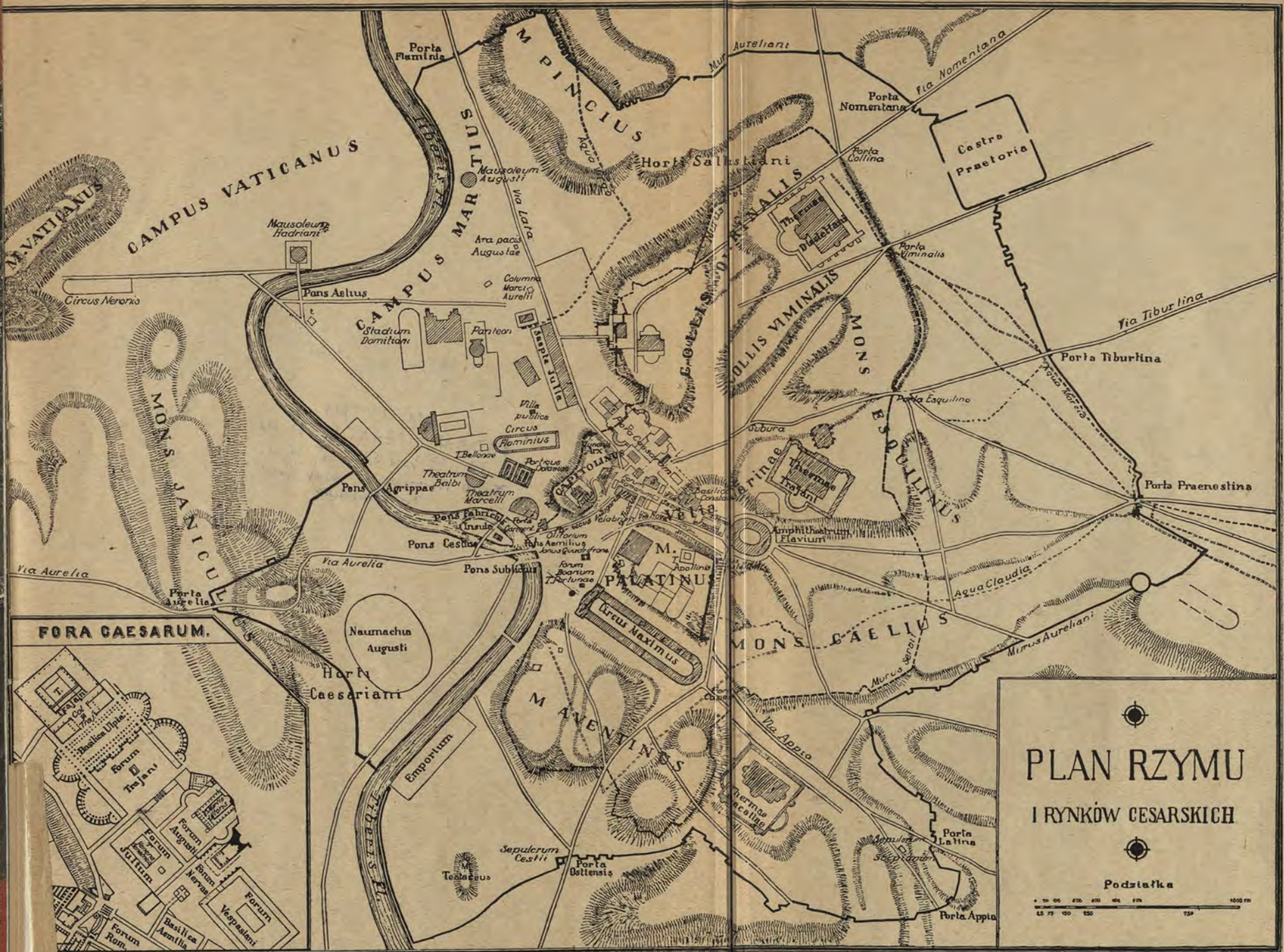

IMPERIUM ROMANUM

Scala 1:17 000.000

PLAN RZYMU
I RYNKÓW CESARSKICH

Podstółka

F
23862,
1